

Nesër 100-vjetori i lindjes së Martin Camajt

CAMAJ - ONUFRI,
NJË HISTORI
30-VJEÇARE

“Nëse botimi i letërsisë shqipe
më çoi natyrshëm drejt veprës
së Kadaresë, ishte pikërisht
kjo letërsi e Kadaresë, që
shumë vite më vonë, do të më
shpinte te vepra e Camajt”.

Nga Bujar Hudhri

(fq. 2)

In Memoriam me rastin e 15-vjetorit
të vdekjes së Ndoc Gjetjes

KUJTESA POETIKE
PËR NJË MIK

Nga Rudolf Marku

(fq. 9)

SHËNIME MBI LIBRAT

Arti i narrativës në romanin
“Pushka e Trathtarit” (1914)
të Zef Harapit

Nga Andreas Dushi

(fq. 10)

Romani “Koburja nga Europa” i regjisorit të famshëm
Talenti i epërm i Dhimitër
Anagnostit

Nga prof. dr. Bardhosh Gaçe

(fq. 14)

“Duart dhe thikat”, dramë nga Pëllumb Kulla

NJË HIMN PËR TEATRIN

Nga Dritan Boriçi

(fq. 15)

Rreth librit “E heshtura” e Miranda Hankut, “MUZGU”
Përdorimi i kulturës, gjendjeve
paranormale, dhe situatave
mistike si element letërsie

Nga Mark Simoni

(fq. 17)

Romani “Muri i turpit” i autorit Kleo Lati

Një roman modern dhe realist

Nga Prof. Dr. Bashkim Abazi

(fq. 21)

Dy romane të Ibrahim Kadriut,
që nuk e humbin aktualitetin

Nga Llesh Ndoj

(fq. 12)

MARTIN CAMAJ,
ARBËRESHËT DHE
“MËRGIMI I FJALËS”

Nga Matteo Mandalà

Martin Camaj e braktisi Jugosllavinë në vitin 1956, për t'u vendosur
në Romë. Gjatë qëndrimit në kryeqytetin italian, për një
periudhë pesëvjeçare, ai bashkëpunoi me Ernest Koliqin në katedrën
e Albanologjisë dhe ishte kryeredaktor i revistës së njohur *Shëjzat*, ku
publikoi poezi, recensione, artikuj, madje edhe përkthime në shqip të
poezive nga autorë të ndryshëm, ndër të cilët Giuseppe Ungaretti.

Shkrimtari si
bashkësundues

Nga Akademik Shaban Sinani

Është *Kur sunduesit grinden* një vepër autobiografike? Dhe cilin fat midis
ady shkrimtarëve hebreo-sovjetikë ka provuar më shumë? Në pamje të parë
duket se është më afër Pasternakut. Një nga të dashurat e tij në Moskë, në ditët e
debatit të madh për pavendosmërinë e Pasternakut ta pranojë a të mos e pranojë
Nobelin, i drejtohet duke i thënë se *ata janë njësoj, ai është njësoj si ti, ti je njësoj si ai*
(por ne jemi ndryshe nga Mandelshtami). Dhe a e ka zgjedhur Kadare Pasternakun
për të treguar vetveten?

KADARE

KUR SUNDUESIT
GRINDENRRETH MISTERIT TË TELEFONIMIT
STALIN-PASTERNAK

Onufri

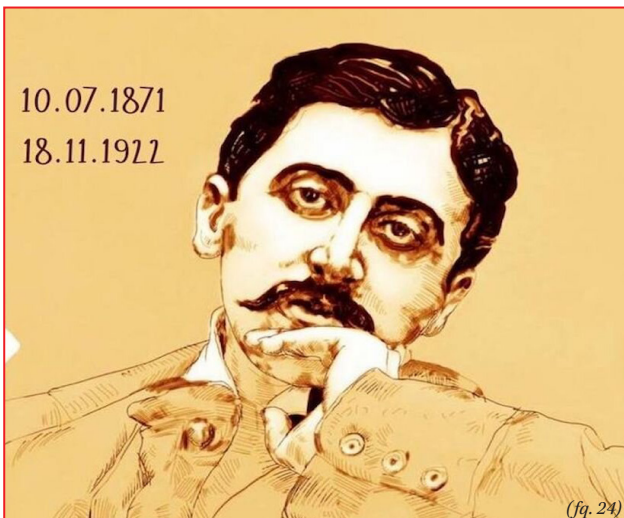
Poezi nga Damiano Rondelli,
mjek dhe shkencëtarËSHTË ÇASTI QË
E GJITHA ËSHTË!

Nga Visar Zhiti

(fq. 22)

Pardje ishte ditëlindja e Proust-it

Nobelisti
André Gide,
redaktori që
refuzoi Proust-
in dhe u pendua
përgjithmonë

10.07.1871
18.11.1922

(fq. 24)

BIBLIOTEKË

James Thurber

(fq. 18)

Ditët e Universitetit

Përkthyer nga Kujtim Morina

Ndue Ukaj

(fq. 16)

*Mund të jetë si në
fillimet e kohëve*

Muç Xhepa

(fq. 8)

Xhevahir i satirës

Istref Haxhillari

(fq. 19)

Zgjohu sa nuk është vonë!

Arben Meksi

(fq. 11)

Karikatura e së shtunës

105-vjetori i lindjes

Ramadan Sokoli, studiuesi
që u dha zë shekujve

Nga Enver Kushi

(fq. 6)

*“Fëmijëria” e tejzgatur e
Letërsisë për Fëmijë*

Nga Vangjush Saro

(fq. 13)

Një përsiatje për pelegrinët e munguar
të Bar - Kafe “Evropa” e dikurshme...DRITË NË FILXHANIN
E NJË KAFEJE...

Nga Ilir Çumani

(fq. 20)

CAMAJ – ONUFRI, NJË HISTORI 30-VJEÇARE

“Nëse botimi i letërsisë shqipe më çoi natyrshëm drejt veprës së Kadaresë, ishte pikërisht kjo letërsi e Kadaresë që shumë vite më vonë do të më shpinte te vepra e Camajt”.

Nga Bujar Hudhri

Ka qenë viti 1996 kur për herë të parë kam prekur librat e Martin Camajt. M'i dhuroi këto libra me një paraqitje tipografike të mrekullueshme zonja e tij, Erika, kur erdhi për vizitë në Elbasan, ku atëherë ishte selia e Onufrit.

Si çdo lexues shqiptar në atë kohë, vetëm sa kisha dëgjuar për Martinin, asgjë më shumë. Dhe për këtë i shpreha keqardhjen e thellë zonjës Erika. Nuk kishte ndihmuar as botimi i veprës së sapobotuar në Tiranë. Ka qenë një mbështetje financiare e ministrisë së kulturës që kishte bërë të mundur, që për herë të parë në Tiranë të botohej Camaj. E kujtoj me trishtim këtë kolanë, e cila u realizua nga një shtëpi botuese e vogël në Tiranë, që merrej vetëm me letërsi të huaj (kryesisht botonte librat e përkthyer vetë) dhe ministri i besoi një aksion të tillë kaq të rëndësishëm. Latinët thonë se për ata që nuk jetojnë duhet thënë vetëm e vërteta. Dhe e vërteta është se kjo kolanë u botua me tirazh modest, aqsa për ditën e promovimit.

Si duket, ende vazhdonte keqkuptimi me vendin e tij, mungesa e kontaktit gati gjysmëshekullor me lexuesit e gjuhës së tij. Përveç kësaj, vepra e Camajt, sado e paktë në tirazh, erdhi në kohën më të vështirë që mund ta mendoje. Për Camajn, mund të themi se kishte pasur një vetmi të dyfishtë: si krijues i kishte munguar lexuesi i gjuhës së tij dhe për fatin e keq të letërsisë së tij, po i mungonte, edhe pse vepra e tij u botua në Shqipëri. Në vitet e para të pas '90, krejt vëmendja e lexuesit shqiptar ishte përqendruar te letërsia e huaj. Vetëm letërsi e huaj. Si botues që jam marrë pikërisht me letërsinë shqipe, e mbaj mend mirë këtë indiferentizëm të lexuesit dhe kjo ishte (dhe vijon të mbetet) shumë e trishtueshme.

Ajo që mbaj mend nga gjithë këto vite, për t'u habitur dhe për të ardhur keq, ishte edhe qasja e mjaft nga dashamirësve të Camajt (lexues, krijues, studiues etj.), të cilët, mendonin se pengesë për përhapjen dhe leximin e veprës së Camajt, ishte emri i Kadaresë. U shkruan të pavërteta, u sajuan shumë thashetheme që të dëshmonin me çdo kusht që Kadare, ashtu sikundër pengonte Fishtën, Trebeshinën, po ashtu pengonte edhe Camajn. Kjo zhurmë vazhdoi për një kohë të gjatë. Sa herë takohesha me një mikun tim shkrimtar, që mbështeste këtë konspiracion letrar, i thosha: po mirë, pse nuk e botoni veprën e Camajt? Tani ka me dhjetëra shtëpi botuese dhe askush nuk mund të të pengojë. Miku im përgjigjej: pa zhgulë njëri (Kadare) nuk mund të ngulet tjetri (Camaj).

Pikërisht në këtë kohë, më vjen një letër nga profesor Bardhyl Demiraj, i cili drejtonte katedrën që dikur kishte në krye vetë Martin Camajn në Universitetin e Mynihut. Letra e tij kishte titullin “Lutje”. Ai më lutej nëse do të kisha dëshirën ta botoja veprën e plotë të Camajt, me rastin e 85-vjetorit të lindjes. I ktheva përgjigjen se fjalën “Lutje”, unë e lexoj “Nder”. Ishte nder për mua që pasi kisha botuar veprën në 20 volume të Kadaresë, të botoja veprën e plotë të Camajt.

Për ironi të mikut tim dhe për fatin e mirë të veprës së Camajt, krejt vepra e plotë letrare e Camajt, në dhjetë volume, botim special, e përshtirë në një kuti si versionet më të mira botërore, e bëri pikërisht, shtëpia botuese që boton Kadarenë. Dhe qershia mbi tortë, siç do të thuhej në këto raste, me një parathënie brilante nga vetë Kadare që mbyllet me radhët si një himn: “Siç është thënë dikur, De Rada i paharrueshëm, në një përshkrim të natës së pashkëve, ka rrëfyer për ‘engjëjt që e bëjnë veç gostinë e tyre’. Në tryezën e epërme, ku kanë zënë vend krenajat e letërsisë, nuk ngjiten zhurmat e vogla e as afrohen profilet e rëndomta. Atje ka përherë mirëkuptim e harmoni, ndaj e kremtja vazhdon përherë dhe ndriçimi i shandanëve nuk sos.”

Takimi i parë me znj Erika Camaj, Onufri, Elbasan, 1996

Martin Camaj e braktisi Jugosllavinë në vitin 1956, për t'u vendosur në Romë. Gjatë qëndrimit në kryeqytetin italian, për një periudhë pesëvjeçare, ai bashkëpunoi me Ernest Koliqin në katedrën e Albanologjisë dhe ishte kryeredaktor i revistës së njohur *Shêjzat*, ku publikoi poezi, recensione, artikuj, madje edhe përkthime në shqip të poezive nga autorë të ndryshëm, ndër të cilët Giuseppe Ungaretti. Në këtë periudhë Camaj zbuloi arbëreshët dhe universin e tyre kulturor, të cilin nuk e njohu vetëm nga afër dhe në thellësi, duke studiuar dialektet, traditat folklorike dhe ato gojore, por edhe e lartësoi në shumë shkrime të tij studimore historinë interesante letrare të arbëreshëve, duke e shndërruar atë, nga njëra anë, në një vend shpirtëror ku ishte përgjumur kujtimi i tokës së braktisur, dhe nga ana tjetër, në një burim të jashtëzakonshëm frymëzimi, aq të kërkuar dhe të nevojshëm, për të ndërtuar vizionin e tij të ri poetik.

Është plotësisht e qartë se raporti i Camajt me arbëreshët nuk ishte një «takim» i kufizuar në një kuriozitet ekscentrik, siç ndodh shpesh me turistët e ngutshëm, dhe as nuk u kufizua në zbulimin sipërfaqësor të magjepsjes ekzotike të një bote të lashtë. Përkundrazi, ishte fryt i vullnetit këmbëngulës për ta thelluar njohjen e trashëgimisë së mahnitshme që pasardhësit e migrantëve të lashtë shqiptarë e ruanin në shtesat e memories së tyre kulturore, për t'ua kapur sekretet dhe për ta shpjeguar jetëgjatësinë e tyre mbresëlënëse dhe, sidomos, për të studiuar aftësinë e tyre jo më pak befasuese dhe rezistente për t'u përshtatur në dheun e huaj me kushtet e reja të jetës, pa e humbur për këtë arsye, në mënyrë të pashmangshme, ndjenjën e identitetit të tyre. Bëhej fjalë për një qasje shumë të frytshme, që sa më tepër e nxiti Camajn drejt rikonstruksionit të kujdesshëm të mrekullisë arbëreshe, aq më shumë bëri që në ndërgjegjen e tij të hapeshin thellësi të reja, nga ku kujtimet e banorëve të Telumit, kullotave të Temalit, maleve të Dukagjinit dilnin në pah nën një dritë tjetër, e cila nuk ishte më ajo e nostalgjisë romantike dhe as ajo e nacionalizmit ideologjik aq të kritikuar, por ishte një dritë shumë më e begatë, ajo e mitit autentik.

Borxhi i krijuar me arbëreshët u zhvillua gjatë një periudhe të përgjithshme rizgjimi kulturor dhe ndërgjegjësimi të kësaj pakice gjuhësore, protagoniste gjatë dekadave të pas Luftës së Dytë Botërore e një lëvizjeje autentike që angazhohej për ruajtjen e identitetit të saj gjuhësor. Camaj e perceptoi këtë proces rigjenerimi në momentin më vendimtar të evolucionit të tij artistik dhe prandaj ky kontakt duhet vënë në qendër të vëmendjes kritike si një temë nga e cila varet në një masë të madhe si gjeneza ashtu edhe afirmimi i poetikës së tij të ardhshme. Duke qenë kjo e fundit e frymëzuar, në mënyrë më shumë apo më pak direkte, nga një sistem përvojash dhe vlerash – njëherësh mitike dhe gjuhësore – i prodhuar në një kontekst kulturor të pazakontë, “i rikrijuar” në kushte diaspore, del qartë në pah paralelizmi i jashtëzakonshëm mes rrugës së ndjekur nga Camaj dhe asaj të ndjekur historikisht nga letërsia arbëreshe: sipas këndvështrimit të tij, duke qenë se të dyja ndanin të njëjtën kusht arketipik, atë të të qenit bij të izolimit jo të natyrshëm të shkaktuar nga braktisja e vendlindjes, ishte gjithashtu e përbashkët edhe vullneti i tyre këmbëngulës për të ruajtur identitetin gjuhësor nga ai vjetërsim që e lidhte në mënyrë të pandashme poezinë me gjuhën dhe këto të dyja me fatin e njerëzve, duke i bërë ato viktimat të paracaktuara të fenomenit të mërgimit.

Ja si i shprehu Camaj këto koncepte në një shkrim të shkurtër dhe të pazakontë të vitit 1991:

«Poezia si formë lidhet për gjuhë. Poeti mërgimtar që me të vërtetë

don me mbetë ashtu si ashtë, merr frymë përmes gjuhës amtare dhe sheh dita ditës si fjalët e saj shyten në nënvetëdije e harrohen. Gjysma e jetës kalon në kërkimin e fjalës së vet të humbun. Ai bie në një vorbull e sillet rrethas dhe del kur kujtohet se bashkë me të, me poetin, ka mërgue edhe fjala (ky skajim “l'esilio della parola” u trillue nga disa antropologë italianë që merren me kulturë e gjuhë arbëreshe). Zhdërvillimi i fjalës përnjësohet me proceset e krijimit artistik që mund ta përfytyrojmë si një fryt, pjeshkë, thelbi i së cilës është qenia njerëzore si shqiptar, për shembull. Fjala e tij me kuptime specifike përpigjet me gjuhë të ndryshme dhe mundet me iu zgjanue edhe kuptimi, natyrisht, pa u zvetnue»¹.

Një ndikim të veçantë pati njohja e letërsisë arbëreshe, në të cilën ruhej përpjekja për të ndërmarrë një rrugëtim gjuhësor origjinal, që respektonte shumëllojshmërinë e varieteteve dialektore, por që ishte gjithashtu në gjendje të paraqitej si një zgjidhje për fragmentimin dialektor që ndikonte negativisht në realitetin shqipfolës të Italisë. Camaj pati pa dyshim përpara syve përvojat poetike jo vetëm të përfaqësuesve kryesorë të letërsisë tradicionale arbëreshe, nga Jul Variboba te Jeronim De Rada, nga Françesk Anton Santori te Gavril Dara dhe Zef Skiroi, por edhe manifestimet artistike bashkëkohore për të, siç ishte ajo e Françesk Solanos, i njohur edhe me emrin letrar Dushko Vetmo, me të cilin Camaj ndau një periudhë të gjatë e të frytshme miqësie, si dhe bashkëpunimi artistik dhe shkencor. Duke i vendosur veprat e autorëve arbëreshë në të njëjtin nivel shkencor me ato të traditës letrare gege, të përfaqësuar nga Buzuku, Budi, Bardhi dhe Bogdani, Camaj jo vetëm i studioi ato në thellësi, me synimin që të gjente stimuj të rinj për idenë e tij të “gjuhës poetike” apo, më përgjithësisht, “gjuhës letrare”, por shfrytëzoi edhe përpjekjen e vështirë të tyre për të hapur një rrugë më të sigurt drejt realizimit të projekteve të tij ambicioze për “inovacionin” e poezisë së re.

Camaj sigurisht nuk i shpëtuan vëmendjes konsideratat e thella dhe të ditura që Françesk Solano kishte bërë për veprat e autorëve të mëdhenj të letërsisë arbëreshe, duke njohur për secilin prej tyre merita që i bënin modele për t'u ndjekur: De Radën, për shembull, që krijoi «një gjuhë mashkullore, të fuqishme», ku «fjala nuk paraqitej e konsumuar dhe e zbrazët siç ndodh në gjuhët me traditë të madhe letrare, por e freskët, e kulluar, edhe pse në primitivitetin dhe kufizimin e saj»; ose Santorin, që në *Emirën* shprehu «freskinë dhe gjallërinë e dialogjeve, rrjedhshmërinë e një gjuhe pothuajse gjithnjë popullore dhe të pasur, me italianizma të rrallë që kishin hyrë në përdorim dhe që autori i përdorte pa ngurrim, kur përdorimi i tyre në popull ishte i vazhdueshëm dhe shumë i përhapur»; apo përsëri Skiroin, i cili, pasi kishte qëndruar gjatë në përdorimin e së folmes së vendit të tij të lindjes, te *Mili e Hajdhia* provoi një rrugë shumë më të gjerë, duke futur në gjuhën e tij të veçantë jo vetëm fjalë nga e gjithë hapësira shqiptare, por edhe forma nga të gjithë dialektet dhe nëndialektet që ai njihte, edhe atëherë kur ato, si gegërishtja dhe toskërishtja, ndryshonin shumë nga njëra-tjetra.

Në secilin prej këtyre poetëve, të cilëve u duhen bashkuar edhe paraardhësit e tyre të denjë si Nikollë Keta dhe Jul Variboba, Camaj dalloi avantazhin që vinte nga përpjekja e tyre intuitive për të krijuar një traditë letrare jo artificiale, por të rrënjosur fuqimisht në një *Natursprache* (gjuhë natyrore) të reformuar dhe të ngritur në

¹ Martin Camaj, “Rrëmime mbi poezinë”, in Martin Camaj, *Vepra poetike*, Shtëpia botuese Onufri, Tiranë, 2017, f. 7.

kompleksitetin e lirikës moderne, një ligjërim i farkëtuar mbi bazën e traditës, sipas shembullit të mjeshtërisë së De Radës, të cilit njëzëri i njihej, siç shprehej Francesco Solano, «përpyekja për të krijuar një mjet letrar efikas, një semantikë që tejkalonte pengesën e ligjëritimit të përditshëm për të arritur në një gjuhë që të mund të shprehte deri në nuancat më intime frymëzimin e poetit».

Me fjalë të tjera, tejkalimi i pengesës së “diversitetit” gjuhësor, duke rikuperuar elementet e përbashkëta dhe të thella që ruanin realitetet e ndryshme gjuhësore shqiptare, ishte një objektiv që Camaj ia vuri vetes me shqetësimin e atij që, pasi kishte humbur atdheun e tij si i mërguar, nuk duhej ta dënonte edhe gjuhën e tij me të njëjtin fat.

Reflektimet e guximshme dhe të sinqerta të maturisë së tij, nga njëra anë konfirmojnë rëndësinë qendrore të përvojës së fituar gjatë periudhës romane, kur udhëtimet drejt Italisë së Jugut ishin të shumta dhe të rregullta; nga ana tjetër, bëjnë të dukshme ndikimet që ajo pati më vonë, domethënë pas vendosjes së tij në Gjermani, ku jo vetëm që vizitat në komunitetet arbëreshe vazhduan me të njëjtën intensitet, por ndikimet e asaj periudhe të vrullshme ndryshimesh u bënë edhe më të dukshme, duke e bërë të domosdoshëm përvetësimin e tyre. Problemi i raportit mes gjuhës dhe poezisë lidhej me nevojën e ndjerë nga poeti për të gjetur forma të përshtatshme për një projekt artistik që synonte aq përsosmërinë stilistike, sa edhe konsideronte të pazëvendësueshëm të drejtën për një identitet gjuhësor të kërcënuar nga gjendja e jashtëzakonshme e vështirësisë së jetuar në atë gjendje anormale të mërgimit. Pikërisht nga përvoja historike e poetëve më të shquar arbëreshë, Camaj nxori premisat që do ta mbështesnin atë në rrugëtimin e tij të vështirë dhe të papprovuar më parë:

«Me këto ide të qarta në krye nis e gdhend vargun nga, me kohë e përvojë, shpërthejnë tinguj të rij dhe struktura tekstesh në trajtë të vet të përsosuna. Kësaj udhe shkuen De Rada dhe Schirò që me poezinë e tyne zbuluen thelbin e një miti të ri që përmban fatin tragjik dhe vullnetin me mbetë gjallë si vetje e fis, marrë si tanësi arbëri i arbreshit Nikollë Ketës². Kuptimi i një lirike të tillë s'ka si të përnjësohet deshtas me nacionalizmin modern apo me ideologjitë moderne dhe as me filozofinë. Ajo në vetvete ashtë e shpjegueshme sepse ajo lirikë mbështetet në përvojën e mitit të lashtë, përçue nga struktura komunikative natyrore si janë besimet popullore e fenat»³.

Në këtë mënyrë, pasi evokoi dy etapat më të rëndësishme të zhvillimit të tij artistik, mësimet e Ndre Mjedës dhe ato të Giuseppe Ungarettit, Camaj nuk harroi të evidentojë edhe një të tretë, atë të përvetësuar nga arbëreshët nëpërmjet ndikimit që ata ushtruan mbi ndërtimin e perspektivës së tij të re estetike dhe madje ideologjike, duke ia lehtësuar lodhjen e përpjekjeve të përsëritura dhe të pafrytshme për të tejkaluar gjendjen e marginalitetit, e cila tashmë prej një dekade e kishte izoluar në një korrespondencë intime dhe të vetmuar “dashurie shpirtërore” me një traditë nga e cila instinktivisht nuk donte të shkëputej. Duke qenë ende i bllokuar në një meditim steril të së kaluarës, që e pengonte të përballej me realitetin e ri ku ngjarjet e jetës e kishin katapultuar pa dëshirën e tij,

2 Teksti i poemës së Nikollë Ketës në Matteo Mandalà, *Veprat letrare arbërisht të Nikollë Ketës*, Ombra GVG, Tiranë, 2019, f. 328-329. Botimi i parë nga Giuseppe Schirò-Clesi, “Il termine *Arbër* in una poesia inedita di Nicola Chetta”, in *Shëzjat*, n. 9-10-11-12(1966), f. 393-398.

3 Martin Camaj, “Rrëmime mbi poezinë”, in Martin Camaj, *Vepra poetike*, cit., f. 7.

MARTIN CAMAJ, ARBËRESHËT DHE “MËRGIMI I FJALËS”

Nga Matteo Mandalà

ishte e vështirë të gjente rrugën që mund t'i lejonte atij ta shndërronte këtë gjendje në një burim të pashtershëm për vizionin e tij të ri poetik.

Kjo rrugë u gjet gjatë viteve romake falë një rizbulimi dhe ndarjeje reciproke të përvojës historike dhe kulturore të përvetësuar nga ata që, shekuj më parë se Camaj, qenë detyruar të largoheshin nga atdheu dhe kështu të përjetonin të njëjtin “ndarje” të brendshme që Keta, De Rada dhe Skiroi e kënduan në veprat e tyre, duke shpikur një mënyrë për ta parë realitetin e tyre të ri, që duke qenë njëkohësisht shumë i lashtë dhe origjinal, i ndihmoi të shmangnin rrezikun e rrëshqitjes në viktimizëm apo retorikë nacionaliste. Ishte fjala për një shikim mitik, ose për atë forcë autentike që ndodhet në kreativitetin poetik, e cila i lejon poetit (mërgimtar) të nisë pajtimin e tij me botën përmes ndërtimit të urave që duhet të mbushin hendekun midis shqetësimit subjektiv dhe objektivitetit të realitetit, mes vetmisë së brendshme dhe shumësisë së jashtme.

Nga ky këndvështrim, është plotësisht e pranueshme vërejtja e hollë e Francesco Altimarit, sipas të cilit:

«Megjithëse u detyrua të jetonte për mbi dyzet vjet në mërgim nga atdheu, larg maleve të Dukagjinit të tij, Camaj gjatë gjithë kësaj periudhe ka qenë në kontakt të vazhdueshëm me kombin e tij, falë diasporës. Dhe diasporës shqiptare në Itali ai iu afrua me një dashuri të veçantë, duke gjetur në botën arbëreshe një referencë të re dhe jetësore — qoftë etnike apo kulturore — të identitetit të tij, si dhe një burim të rëndësishëm frymëzimi për krijimtarinë e tij letrare dhe objektin e privilegjuar të kërkimit të tij gjuhësor»⁴.

Kjo “referencë e re dhe jetësore” nuk u shfaq vetëm si një mundësi e jashtëzakonshme që i lejoi Camajt të gjente – më në fund – vendin e tij të ri (**ubi consistam**), pasi e kishte humbur atë fillestar, por edhe si një çelës për të zbuluar sekretet autentike të forcës rezistente që fshihej në kulturën arbëreshe. Për të dhënë me një imazh kuptimin e ndryshimit të thellë të brendshëm që përjetoi Camaj, mund të përdorim parafrazimin e motos së njohur me të cilën poeti i pjekur pëlqente të kujtonte se vinte nga një vend i egër «ku s'e kishte shkelur kurrë patkoi i kalit»: pra, duke vizituar botën arbëreshe dhe katundet e tyre, Camaj jo vetëm pati rastin të dëgjojë jehonën e një patkoi që, në kohën johistorike të legjendës, goditi mbi oborrin e një kishe arbëreshe, jo vetëm u ndriçua nga drita e jashtëzakonshme epifanike që buronte nga gjurma e lënë në një nga shkallët që çonin në tempull, por nëpërmjet zbërthimit të kuptimit të legjendës së

4 Francesco Altimari, “Profilo bio-bibliografico di Martin Camaj, insigne figura dell'albanistica e della letteratura albanese contemporanea”, in *Albanica - A Quaterly Journal of Albanological Research and Criticism*, 2(1991), New York, f. 11-12.

përcjellë nga rapsodët, ai kuptoi se nuk ishte aq gjurma ajo që ishte e veçantë, sa ishte kali vetë: në shpinën e tij, në fakt, udhëtonte Kostandini, heroi që kthehej në atdhe pas një shtegtimi të gjatë për t'u bashkuar me të dashurën e braktisur, Odiseu i mitologjisë popullore që mishëronte thelbin simbolik të trashëgimisë kulturore të ruajtur nga arbëreshët e lashtë “të mërguar” dhe të transmetuar me këmbëngulje gojariisht nga aedët modernë, pasardhësit e tyre.

Nga zbulimi i fjalës së rapsodit që i jep zë mitit, nga kjo zbulesë e destinuar që me kalimin e kohës të ndikojë një pjesë të konsiderueshme të veprës letrare të pjekurisë së tij, buron synimi për të nisur kërkimin drejt një rivlerësimi kritik të gjendjes së tij si i mërguar, dhe për të projektuar një poetikë të re, më të përshtatshme për realizimin e një projekti ambicioz: ndërtimin e një tjetër «atdheu letrar», të një vendi tjetër imagjinar, që sipas Shaban Sinanit, në përfaqësimin artistik e zëvendësonte përmes metonimisë atdheun e braktisur⁵, dhe që sipas Federica De Bastianit perceptohej «më tepër si një shtëpi e dytë sesa si “vendi i tjetrit”»⁶.

Si dëshmi e kësaj, vlejné konsideratat mbi përrallat popullore, në veçanti për ato aspekte ku Camaj gjeti, në përshkrimet e peizazheve natyrore, një paralelizëm të fortë midis jetës së përditshme të malësorëve të Dukagjinit të tij dhe asaj të barinjve të Italisë së Jugut:

«Mjedisi në përrallat popullore shqiptare i përgjigjet peizazhit real. Bjeshka shpesh luan rol të rëndësishëm në rrëfimet malore (nr. 37), dhe transhumanca, formë e zakonshme kullote në Shqipëri – alternimi i kullotave verore dhe dimërore – gjendet gjithashtu edhe në Italinë e Jugut, ku, për shembull, në përrallën nr. 18, babai i vë në provë bijtë duke pyetur ku i çojnë delet në verë dhe ku në dimër»⁷.

Paralelizmi nuk ishte aspak rastësor, por shprehte një lidhje të thellë, të cilën Camaj donte ta përshkruante me terma të përgjithshëm si një vazhdimësi ideale e jetës bujqësore-blegtorale, e përcaktuar nga ngjashmëria e kushteve mjedisore dhe fillazhit. Nuk është aspak rastësi që rreth fillimit të viteve '80 ai pati kujdes të saktësonte se:

5 «Ky kërkim, që është me talentin e shkrimtarit dhe dituritë e studiuesit, herë-herë merr karakter antropologjik. Atdheu i munguar kthehet në një atdhe letrar, në formën e fshatit buzë lumit, malësorit të Dukagjinit, të katundit të prejardhjes - Temalit; dhe ky atdhe letrar është një metonimi e Shqipërisë, por jo e Shqipërisë së re»: Shaban Sinani, *Camaj i paskajuar. Rreth tipologjisë së llojeve në veprën e Camajt*. Studim monografik, Qendra e studimeve albanologjike – Instituti i gjuhësisë dhe i letërsisë, Tiranë, 2011, f. 254.

6 «Camaj, too, began to perceive it as a second home rather than as the 'place of the other»: Federica De Bastiani, “Martin Camaj and the Arbëresh World” in *Studia Albanica*, numër special kushtuar 100-vjetorit të lindjes së Martin Camajt (në proces shtypi).

7 *Albanische Märchen*, herausgegeben und übersetzt von Martin Camaj und Uta Schier-Oberdorffer, E. Diederichs, Düsseldorf – Köln, 1974, f. 248.

«Motivet arbëreshe, me siguri, nuk kanë me u kuptue nga arbëreshët sepse ata kanë parasysh realitetin, ndërsa unë mbështetem në përfytyrimet e mia; a shfaq atë çka ndiej vetëm për këtë botë»⁸.

Për Camajn nuk bëhej fjalë për një imitim pasiv, jokritik, referencial apo thuajse mekanik të një bote që, në mënyrë banale, mund të kujtonte atë të braktisurën. Përkundrazi, ajo ishte pikënisja e një ripërpunimi më të thellë e më radikal, subjektiv dhe të brendshëm, që arriti rezultatin e një rishqyrtimi autentik të botës arbëreshe, drejtuar një lexuesi me një profil tjetër nga ai i referuar drejtpërdrejt në tekstin poetik. Në këtë aspekt, janë shumë të qarta vlerësimet e Francesco Altimarit, ish-nxënës i Camajt, i cili përsëriste se arbëreshët për poetin përfaqësonin një botë alternative dhe plotësuese, e jo një kopje të zbehur të asaj të braktisur në Ballkan.

«Ishte ambientuar me botën arbëreshe dhe e ndiente shumë afër atë. Ishte bota shqiptare alternative e tij, sepse bota shqiptare e tij e mohoi, për shkak të regjimit. Ai i njihte vlerat e përbashkëta me botën arbëreshe»⁹

Bota e arbëreshëve, pra, përbënte një ilaç të papritur që i lejoi atij të krijonte një tjetër botë paralele, virtuale dhe po aq autentike; një zgjidhje që jo vetëm lehtësoi dhimbjen që griste ndërgjegjen e poetit, por i lejoi studiuesit të ndante fatin me atë copëz të një kulture antropologjike të lashtë, të transplantuar në dheun e huaj dhe, në veçanti, të vlerësonte reagimin e saj krenar ndaj homologimit kulturor. E gjithë kjo i ofroi Camajt një lehtësim të madh e providencial të brendshëm, që e mbështeti në përpjekjen e mundimshme për të ripërcaktuar vizionin e tij të ri të jetës dhe për të vizatuar koordinata të reja për veprimtarinë e tij të ardhshme, si letrare ashtu edhe shkencore. Nuk është rastësi që në veprat e tij të maturisë referencat ndaj “shqiptarisë” italiane kthehen në mënyrë të përsëritur dhe për këtë arsye shumë domethënëse, qoftë kur bëhet fjalë për frymëzime të mirëfillta, qoftë kur nis projekti ambicioz për krijimin e një gjuhe “letrare” shqipe mbi bazë shumëdialektore (toskërisht, gegërisht dhe arbërisht). Ky aspekt do ta angazhojë Camajn sidomos gjatë periudhës së qëndrimit në Gjermani, etapë kjo e fundit e shtegtimit të tij në tokë të huaj dhe, pa dyshim, momenti më i lartë i pjekurisë së tij artistike.

8 Martin Camaj, “Motive e brendi e Njeriu më vete e me tjerë” in Martin Camaj, *Me pendlat e korbit të bardhë: poezi shqip-gjermanisht (Weibgedieft wie ein Rabe: Gedichte Albanisch-Deutsch)*, herausgegeben und aus dem Albanischen übersetzt von Hans-Joachim Lanksch, Wieser, Klagenfurt, 1999, f. 192.

9 Francesco Altimari, “Camaj më 1980: Nuk shkruaj kundër dikujt, por për fjalën shqipe”, intervista di Fatmira Nikolla in *Zemra shqiptare*, 2010 (<https://www.zemrashqiptare.net/news/17666/hidhet-ne-qarkullim-vepra-letrare-e-martin-camajt-botim-akademik.html>).

I.

Kjo parashtresë rreth historisë së vlerësimit të shkrimtarit, dijetarit, shkencëtarit, me pushtetet dhe me shtetin ndihet e nevojshme jo thjesht si një nje strukturore e nevojshme për çdo tezë që promovohet në një studim (që njihet edhe si *mbështetja teorike*); jo thjesht sepse raportet e Kadaresë me pushtetet janë të papërgjashmë në çdo nismë kërkimi a interpretimi të veprës së tij; por edhe për faktin që titulli i veprës së tij *Kur sunduesit grinden* në disa përkthime i është shmangur thelbit që përmban në shqip (*A dictator calls / Telefonata e diktatorit* në anglisht; *Quando un dittatore chiama - Kur të thërret diktatori* në italisht); përkundër besnikërisë që ruan në përkthimin frëngjisht (*Disputes au sommet - Debatet e kërësve*); në greqisht (*Οταν οι κυβερνώντες μαλώνουν - Kur qeverisësit debatojnë*). Ismail Kadare që në titull ka paralajmëruar bashkësundimin e sundimtarit me shkrimtarin, jo duke nënkuptuar me këtë shërbimin, aq më pak nënshtrimin, por vetëdijen se kohën, shekullin, epokën, shkrimtari e bën të vetën në mënyrë po aq e në mos më shumë sovranë se vetë ai që mban skeptrin dhe që dikton *megalinarinë* e vet me anë të pushtetit, siç do të përpiqemi të provojmë më hollësisht në vijim.

Në një prej takimeve të rralla të dy poetëve, të dy kohëve të ndryshme; i pari që deri në fund të jetës nuk pranoi të thirrej *shok* (ose, më saktë, i fundmi në Shqipëri që përjashtimisht mund të thirrej *zotëri* - përveç rastit të prokurorëve gjatë seancave gjyqësore nga të pandehurit) dhe i dyti që, me të mirë a me të keq, bashkëjetonte me regjimin, I. Kadare i rrëfen lexuesit tronditjen e tij kur Lasgush Poradeci i tha qetësisht:

“Kur ne dënuam Vincens Prennushin dhe ata të tjerët...”

“Zoti Lasgush, ju po thoni “kur ne dënuam Prennushin”, sikur të kishim qenë pjesë e trupës gjyqësore ...”, kundërshtoi I. Kadare i shqetësuar.

“Pikërisht, atë do të thojë. Shkrimtari është përgjegjës për çdo gjë që ndodh në shoqëri gjatë jetës së tij. Edhe për krimet”.

Jo rastësisht Kadare e ka quajtur veprën e tij të fundme *Kur sunduesit grinden*. Shkrimtari dhe froni, shkrimtari dhe kurora, shkrimtari dhe trashëgimtari, shkrimtari dhe perandori, shkrimtari dhe tirani, shkrimtari dhe lideri (*Führer-i, conducatori*), janë të dy sundues, të dy bashkësundues, secili në mënyrën e tij: njëri duke vendosur për popullin e vet me dekrete, urdhra, dënime dhe tjetri duke e monumentalizuar apo përqeshur kohën e tiranit, duke e kundërshtuar apo mbështetur sundimin e tij, duke heshtur apo duke u kthyer në tribun, duke përfutur apo duke u syrgjynosur; bashkësundues, në fund të fundit, si mbështetës a kundërshtar qoftë.

Kur sunduesit grinden, një vepër që *The International Booker Prize* (ose, siç quhet ndryshe, *Nobeli i dytë i Europës*) e nominoi sivjet (2024) në listën e përzgjedhur të fituesve të mundshëm të çmimit, historinë e telefonimit të Stalinit me Pasternakun e ka thjesht një shkas. Aq më pak nuk është në qëllimin e kësaj vepre hetimi rreth vjershës heretike të Osip Mandelshtamit *Maloku i Kremlinit* shkruar në mesin e viteve 1930, që u bë shkak për dënimin e tij fatal dhe më pas edhe për vdekjen. Tre shkrimtarët e mëdhenj, Osip Mandelshtam, Boris Pasternak dhe Ismail Kadare, janë që të tre sundues: sundues që grinden apo pajtohen; sundues që ndajnë bashkë kurorën apo dëbimin, ashtu si Sokrati e Ovidi në lashtësi; ashtu si V. Hugo e H. Heine në epokën e romantizmit; ashtu si Goethe në po atë epokë - por me një zgjedhje jete krejt tjetër - në krah të *Vermacht-it*. *Ostracizmin*, dëbimin, internimin, sundimtarët e regjimeve totalitare të shekullit të 20-të i gjetën gati si zgjidhje që nga lashtësia. Letërsia dhe pushteti e kanë në fatin e tyre të përjetshëm rivalitetin.

II.

Scientia potestas est - Dija është pushtet. Kjo shprehje e Francis Bacon, e shkruar në

SHKRIMTARI SI
BASHKËSUNDUES

Nga Shaban Sinani

latinisht në veprën e tij *Meditationes Sacrae* (1597), është nga të parat që artikulon *fuqinë e dijes si pushtet*, duke e sjellë atë në lartësinë e një pushteti politik sovran; duke parë tek dija (jo vetëm tek ajo shkencore, por edhe tek të vërtetat që burojnë nga vëzhgimet, didaktika, artet dhe bartësit e talentit) anën tjetër të binomit, që qendron si fuqi diktuese kundruar pushtetit, fuqisë shtetërore.

Te vepra e lartpërmendur dhe tek *Atlantida e Re* (dhe në tekste të tjera gjithashtu), Bacon ëndërroi krijimin e një *kategorie ekspertësh*, të cilët më pas do të duhej vepronin si ndërmjetësues mes pushtetit dhe shoqërisë. Bacon nuk tregohet dyshues ndaj makinerisë shtetërore, pasi ishte i interesuar që *kategoria e ekspertëve* të lindte, të zhvillohej e të merrte pozita të larta ekzekutive brenda institucioneve, duke konsideruar se në vetevete dija e tyre do të ishte pushtet që hyn në marrëdhënie me shtetin dhe ndikon mbi të për një të ardhme më të mirë, utopike, për të gjithë. Bacon e sheh këtë *kategorie ekspertësh* në marrëdhënie jo si opozitë të shtetit dhe që si qëllim të fundit ka dobinë ndaj pushtetit.

Duke e rimarrë tezën e Bacon-it, historiani marksist Christopher Hill i quan anëtarët e kësaj kategorie *zëdhënës të artikuluar*, ndërsa Michael Walzer - *intelektualë profesionalistë*, pavarësisht se të qenurit intelektual është status, gjendje e jo profesion.

Nga këndvështrimi i studimeve kulturore dhe i sociologjisë së letërsisë, pushteti shtetëror, përballja pushtet - letërsi, shfaq opozicone të tilla si kufizim / liri; antipati e dyanshme; marrëdhënie të ndërtuara mbi shërbime; detyrën e shkrimtarëve për t'u angazhuar në kauza lirie; detyrimin e shkrimtarëve prej shtetit të përfshihen në kauzat e tij; ndikimin e politikës ndaj shkrimtarit; ndikimin e shkrimtarit në politikë etj. - këto binome janë pothuajse gjithmonë pranë e pranë.

Michel Foucault shkruan më tej për *shtetin modern dhe etikën e disiplinimit*, brenda së cilës ky shtet, pavarësisht nga sistemi apo rendi, jeton si fuqi qendrore, që duhet të marrë mbi vete zhvillimin e një sërë mekanizmash kontrolli, të cilat pengojnë a ngadalësojnë veprimtarinë e subjekteve individuale në ushtrimin e lirive të tyre të zgjedhjes apo edhe lirinë e tyre intelektuale. Cilët janë këto mekanizma? Ushtrimi i pushtetit përmes disiplinës, kontrollit dhe ndëshkimit.

Teza që Michel Foucault propozon është që *pushteti është kudo*. Në pajtim me këndvështrimin poststrukturalist, ai ngulmoi të argumentonte që pushtetet janë zgjeruar, që jo vetëm shteti apo dija kanë pushtet. Sipas Foucault, kuptimi i pushtetit jo si instrument detyrimi, por si instrument joshjeje, kryhet përmes angazhimit. Më shumë se sa i

përqendruar, pushteti sot është i përhapur, i mishëruar te shumë aktorë. Në vend që të zotërohet nga një dorë, ai implikon, jo thjesht si institucion shtrëngues, por i shpërndarë prej tyre agjentëve të tij (Foucault, Gaventa 2003).

Foucault sfidon idenë se pushteti përdoret nga njerëz ose grupe me anë të *akteve episodike* ose *sovrane* të sundimit ose të detyrimit. Ai e sheh atë si të shpërndarë, të përhapur nga vetë pushteti në shumë duar. *Pushteti është kudo dhe vjen prej gjithkund*, thekson Foucault. Në vend të përqendrimit, pushteti është një lloj *metafuqie*, që përshkon shoqërinë dhe që është në negocim të vazhdueshëm me aktorët, që cilëve vetë shteti është i interesuar t'u japë fuqi:

Çdo shoqëri, shkruan ai, ka regjimin e vet të së vërtetës, ka “politikën e përgjithshme” të së vërtetës; ka llojet e veta të ligjëritimit, që i pranon dhe i bën të funksionojnë si të vërteta; ka mekanizmat që mundësojnë dallimin e pohimeve të vërteta nga të rremet; ka mjetet me të cilat sanksionohet secila; ka teknikat dhe procedurat që i japin vlerë përvetësimit të së vërtetës; ka statusin e atyre që janë të ngarkuar ta thonë atë që konsiderohet e vërtetë ndryshon (Foucault, Rabinow 1991). Beteja për të vërtetën nuk bëhet për ndonjë ndonjë aksiomë absolute, që mund të zbulohet dhe pranohet, por është një betejë rreth rregullave sipas të cilave e vërteta nga e rrema ndahen dhe efektet specifike të pushtetit i bashkëngjiten të vërtetës ... një betejë rreth statusit të së vërtetës dhe rolit ekonomik dhe politik që luan ajo (Foucault, Rabinow 1991).

III.

Në fundin e viteve 1980 Ismail Kadare botoi *romanin-ese* (nga disa studiues i cilësuar si *mini-roman*) *Ikja e shtërgut*, titulluar sipas një shprehjeje të njohur të poetit të vetëndaluar Lasgush Poradeci *Fluturoj dhe shtërg i fundit, madhështor, me shpirt të gjorë*. Romani zbulon marrëdhëniet sa miqësore, aq dhe të çuditshme midis Ismail Kadaresë dhe Lasgush Poradecit, poetit që solli i pari simbolizmin në historinë e letërsisë shqipe në periudhën midis dy luftërave dhe, me fillimin e *kohës së re*, vendosi ta braktisë përgjithnjë artin e tij, në shenjë refuzimi për letërsinë e angazhuar, për të mos e ngjyrosur me ideologjinë që ajo solli me vete, duke u mbyllur në *kullën* e tij. Shumica e njerëzve, duke përfshirë ne që studionim për letërsi, e dinim të vdekur.

Tri herë i është kthyer e rikthyer në krijimtari Ismail Kadaresë Moskë si metropol, si kryeqendër e supershtetit sovjetik dhe e gjithë ish-perandorisë së Lindjes; Instituti *Gorkij* me vitet e jetës dhe të studimeve atje. Në të tria rastet: kronologjikisht në periudhën e *shkrirjes së akujve*, të njohur në botë si dekada më liberale e saj. Fillimisht me romanin *Dimri i madh*, që merr shkas nga një faqe kyçe e historisë politike të marrëdhënieve midis Shqipërisë dhe ish-Bashkimit Sovjetik, në fillimin e viteve 1960, të cilën shkrimtari e ka quajtur *koha e grindjes së madhe*, që nis fill pas konfliktit të dy sundimtarëve të mëdhenj Nikita Hrushov e Enver Hoxha (pas tyre dhe të bashkësundimtarëve: shkrimtarëve solidarë, kontestatorë apo kundërshtues). Më pas, në fundin e viteve 1970, me romanin autobiografik *Muzgu i perëndive të stepës*, një evokim i klimës politike e sociale në ish-Bashkimin Sovjetik pikërisht në vitet e *grindjes së madhe*, por kësaj here vështruar nga poshtë, përmes liberalizmit sipërfaqësor të asaj kohe, shprehur në shturjen dhe moskokëçarjen e studentëve të Institutit *Gorki* ndaj herezisë së *Pasternakut*, që, përveçse kishte lejuar

KADARE

KUR SUNDUESIT
GRINDENRRETH MISTERIT TË TELEFONIMIT
STALIN-PASTERNAK

Onufri

nxjerrjen e dorëshkrimit të *Doktor Zhivagos* jashtë kufirit, kishte pranuar në heshtje marrjen e çmimit *Nobel*, të cilin Moskë, ca më shumë Tirana e Kadaresë, e konsideronin *joshje tinëzare* të borgjezisë së Perëndimit. *Kur sunduesit grinden* është kthimi i tretë.

Shkruar në tri kohë të ndryshme: në periudhën e sanksionimit kushtetues të totalitarizmit; në vitet kur politika shtetërore në Shqipëri kishte demonizuar botën mbarë, në Lindje e në Perëndim dhe në dekadat e shoqërisë së lirë, tri veprat e Kadaresë, duke e plotësuar trininë klasike të kategorive estetike, paraqesin edhe kushtëzimin prej historisë: *prej heroikes* (madhështores, hyjnzimit) *tek përqeshja* (me liberalizmin dhe pseudolirinë sovjetike; me rusifikimin e detyruar apo vullnetar *të popullsisë tjetër*; me vanitetin e brezit të ri; me humbjen tërësore të idealeve; me *détente-n* dhe papërgjegjësinë; me shkombëtarizimin dhe braktisjen e gjuhëve amtare - *në emër të sovjetizimit*); së fundmi edhe *me anën traumatike*: shkrimtari e diktatura, depersonalizimi i shkrimtarit, bashkëpërgjegjësia e tij me tiranin në të keqen e madhe, në heshtje apo pjesëmarrje vullnetare qoftë. Në këtë kuptim, çfarë lë mangët *Dimri i madh* (*heroikja*) e plotësojnë dhe kundërpeshojnë, ndonëse jo me rendin e zakonshëm, dy veprat e tjera: *Muzgu i perëndive të stepës* (*komikja e parakohshme*) dhe *Kur sunduesit grinden* (*dramatikja*). Tre shkrimtarët hyjnë në një marrëdhënie specifike *ndryshe mes vedi*, por me të njëjtin fat në raport me pushtetet; Stalini mbetet ai që ishte, kurse Enver Hoxha më së shumti është *i supozuar, i papranishëm drejtpërsëdrejti*.

Për fatin e Boris Pasternakut dhe të veprës së tij shkrimtari shqiptar shkroi shumë herët, qysh në vitet 1970, megjithëse në një kohë kur çdo paralele mes fatit të tij dhe vetvetes ishte rrezikuese. Pikërisht në atë kohë, në mesin e viteve 1970, për herë të parë Akademia Suedeze e Shkencave e kishte nominuar Kadarenë për çmimin *Nobel*, dhe, ç'ishte më e keqja, *propozimin e kishte bërë Franca kapitaliste*. Ndryshe prej Pasternakut, që i ishte lejuar të izolohej në një *daça* në periferi të Moskës, Kadare në ato vite ishte dërguar *për të njohur jetën* në një fshat në Myzeqe. Poema *Në mesditë Byroja Politike u mbloodh*, e ndaluar në momentin e fundmë dhe e zhdukur edhe si dorëshkrim, kur gazeta e vetme letrare po shkonte në shtyp, ia kishte shembur me themel simpatinë që pati ngjallur përkohësisht *Dimri i madh*, i njohur si *romani i bllokadës* (autori në botimin e parë e pati titulluar *Dimri i vetmisë së madhe*, për të paralajmëruar izolimin, çka nxiti redaktorët të kërkojnë ndryshimin e tij). Pranimi apo mospranimi i *Nobelit* dhe i çfarëdo lloj nderi a mirënjohjeje tjetër nga jashtë (në atë kohë Aleks Buda, kryetari i parë dhe historik i Akademisë së Shkencave, e kishte refuzuar me elegancë, *për arsye të traditës*, ftesën publike të Akademisë së Shkencave të Bullgarisë për pranimin si *anëtar nderi*) tashmë nuk ishte një tabu. Dhe, çdo diskutim rreth kësaj dileme, në thelb ishte diskutim për Ismail Kadarenë. Sidoqoftë, *Muzgu i perëndive të stepës*, me *pjesën e shëndoshë* të tij (demaskimi i zhveshjes së shoqërisë sovjetike nga ideali, theksimi i rrezikut të humbjes së gjuhëve kombëtare të popujve të vegjël dhe i *degjenerimit social* - sipas shprehjeve të kohës), i shpëtoi ndalimit.

Në *trininë* e shkrimtarëve Mandelshtam-Pasternak-Kadare në librin *Kur sunduesit grinden* ngjan sikur dy të fundmit janë më afër njëri-tjetrit; sikur Kadare më lehtë mund të identifikohet me Pasternakun se me *tjetrin*, atë që *nuk është si ne*, sepse *ne jemi ndryshe*. Mundet që stima dhe simpatia relative e Kadaresë për Boris Pasternakun të ketë lidhje edhe me faktin që përkthyesi i parë i veprës së tij në rusisht (*Lirika*, 1961), promovuesi e mecenati i të rinjve David Samoilov, ishte mik i tij, përveçse hebre, njësoj si dhe Mandelshtami. Siç pohon vetë autori, Samoilov i kishte folur shpesh për miqësinë e tij me Pasternakun dhe për vlerat e larta të artit të tij. Në moshën 25-vjeçare, sa ç'ishte Kadare në kohën kur botoi librin e parë në rusisht, Samoilovi,

Pikturë nga Aleksandër Vreko

përkthyes dhe introduktues, i dukej magjepsës edhe kur i thoshte se *ti je i çmendur*, apo kur shkruante në hyrje të librit të tij se *ky shkrimtar, edhe për shkak të pozicionit gjeografik të vendit të origjinës, është i ekspozuar ndaj ndikimeve dekadente perëndimore*.

Sa i takon figurës së Osip Mandelshtamit, deri në botimin e librit *Kur sunduesit grinden* Ismail Kadare nuk kishte dhënë ndonjë shenjë të drejtpërdrejtë njohjeje, simpatie apo shqetësimi. Për herë të parë jeta e tij hyn në një vepër të shkrimtarit shqiptar me hetimin *rreth misterit të telefonimit Stalin-Pasternak*. Edhe këtë herë jo drejtpërdrejt, por për shkak të përfoljes së emrit të tij në një bisedë tronditëse midis *Koba-s*, Stalinit dhe Pasternakut. Në këtë vepër ai është *i flijuari* - fati i tij nuk ka më kthim. Vjersha që shkroi Mandelshtam (*Maloku i Kremlinit*) zgjoi zemërimin e *perëndive të stepës*. Pasternaku, njësoj si ai në pritje të çmimit *Nobel*; njësoj si ai kishte *vepra të ndaluara*; njësoj si ai ishte kthyer në çështje të *communis opinio*, të debatit publik. Por debati për Pasternakun dhe *Nobelin* e tij, për shkrimtarin që bëhet pjesë e vendimit të tiranit për ndëshkimin e tij duke pohuar në frikë e tmerr *ne jemi ndryshe*, ndryshe prej atij të Mandelshtamit, ishte *çështje e paarkivuar*. Vlen të theksohet kjo sepse gjatë leximit të veprës duket sikur Kadare është jo aq i interesuar për herezinë dhe më pas fatin tragjik Mandelshtamit, ose, më saktë, sikur *sunduesit që grinden* janë vetëm Stalini e Pasternaku (bashkë me ta edhe vetë Kadare).

Për të verifikuar raportet si krijues midis Kadaresë dhe Mandelshtamit nevojitet një prapaktim, i cili duhet të përfshijë Kadarenë, Mandelshtamin, Migjenin dhe letërsinë sociale në Ballkan në gjysmën e parë të shekullit të 20-të. Fundi i viteve 1950, kur Kadare shkroi poemën e njohur me titull *Shekulli im*, me të njëjtin titull si poema e poetit hebreo-sovjetik Mandelshtam, *Vjek moj*, është një kufi kohor i vonë. Kadare dhe Mandelshtam takohen shumë më herët, përmes ndikimeve që morën që të dy prej *traktatit të futuristëve*, i njohur si *Traktati Marinetti*, qofshin ata perëndimorë, qofshin të krahut *levnij futurizam* (dhe të *akmeistëve*), që përbën bazën e thujtjes të gjitha formave të modernitetit në letërsi kudo në Europë në shekullin e 20-të.

Midis dy vëllimeve të para me vjersha e poema të Kadaresë (shkruar e botuar në vitet 1950) dhe vëllimit *Shekulli im* (*shekulli i zënë prej meje*), gjenden vitet e formimit të autorit në Institutin *Gorkij*, ku pati mundësi të njihej me atë që quhet *futurizëm i majtë, levnij futurizam*, që bashkoi formën e re moderne, mbi të gjitha antiklasike, me një ideal utopik të përshtatshëm ideologjikisht.

Mendësia e zotërimit të epokës është filli që bashkon mendimin poetik të Kadaresë

me atë të Mandelshtamit qysh në vitet 1960. Vetëprojektimi i Kadaresë si *ardhmnor*, si *dalzots i qindvjetëshit*, ka karakter parathënës e paravajtës. Në mënyrë gati profetike dhe me një bindje sovraane, duke i lënë pas shumë shpejt *Ëndërrimet* dhe *Frymëzimet djaloshare*, pa kurrfarë modestie, madje me arrogancë, ai i caktoi vendin kryesues vetes në raport me kohën dhe të ardhmen. Me të njëjtën arrogancë do të paraqitej edhe Dritëro Agolli, duke bërë të vetat vargjet e poetit konstruktivist rus Eduard Bagritsky: *Në rrugë dolla / Pas meje porta u mbyll*.

Ndryshe nga ç'urdhërohej prej kanoneve të realizmit socialist, Kadare nuk pranoi ta ndante shekullin me askënd, as me brezin, as me bashkëkohësit, me asnjë *ne*. *Shekulli XX, shekulli i zënë* i Kadaresë, është *pandashmërisht i tij*. Qysh në fillimet e shfaqjes si individualitet krijues ai do të kërkonte zotërimin *më vete dhe pa të tjerë* të një shekulli të tërë, ndërsa në periudhën përmbyllëse të veprës së vet do të pohonte se çdo meritë të tij krijuese nuk do të pranonte ta ndante me askënd: as me epokën, as me identitetin dhe botën shqiptare, as me letërsinë dhe kulturën kombëtare, përveçse me gjuhën shqipe. Në tri poemat e njohura të tij: *Shekulli XX, Shënime për brezin tim* dhe *Ëndërr industriale*, Ismail Kadare është krejt larg mitit të madhështimit ideologjik të *epokës së re*, që do të bëhej mit sundues në një periudhë të mëvonshme. Ndryshe prej Migjenit, që e vendos veten në sfondin e një breznie, që duhet kuptuar më së shumti si *brezni letrare*, ai as shekullin, as brezin, nuk i sheh si shenja bashkuese: shekulli është *i tiji* dhe brezi *i tiji*. Dhe e vërteta është se ai që u quajt *Brezi i viteve 1960* shumë shpejt jo vetëm e ndau prej vetes Kadarenë, por dhe e pa si rival të rrezikshëm. Për hir të së vërtetës, edhe Migjeni, pavarësisht se si e shihte veten në kuadër të një breznie, në studimet më serioze është vlerësuar e vendosur jashtë *Brezit të viteve 1930*.

Duke veçuar poemën *Taksi drejt pafundësisë* (*Taksi drejt humnerës - Takcu над бездной*), David Samoilov pati dalluar qartë ndikimin e poetikave moderniste perëndimore, por pa e përmendur futurizmin me emër. Futurizmi si kod poetik risues e modernizues, i shartuar me një frymëzim të singertë komunist *ardhmënie të ndritur*, që qe shfaqur si dukuri botërore pas fitores antifashiste, në poezinë e Kadaresë ka të ngjarë të jetë lehtësuar edhe prej ndikimeve nga poezia e V. Majakovskit, që dihet se pati dy faza, pa kufij të dallueshëm. Majakovskit i ishin falur të gjitha për shkak të poemës kushtuar Leninist dhe nuk qortohej nga askush për futurizmin e tij, as në Bashkimin Sovjetik, as në Shqipëri. Ndikimi nga Majakovski ishte

për mirë, le të ishte si të ishte. Kadare, në këtë kontekst kohor, zgjodhi dhe përktheu prej tij pikërisht poemën futuriste *Re në pantallona*. Ishte pikërisht koha kur shkruante vëllimin me vjersha e poema *Shekulli im, shekulli i zënë prej meje tashmë. Libri me vjersha e poema "Shekulli im" ishte ndër librat më të lirë e më skandalozë të kohës jo vetëm në Shqipëri, por në krejt perandorinë komuniste*, ka pohuar ai vitet e fundme, duke u kujdesur për një botim të plotë të veprës së vet, por pa e identifikuar se nga ç'poetikë i vinte kjo liri, *ky shkandull* që duhej të kishte tronditur kohën. Ishte pikërisht emri i Majakovskit ai që i dha mbrojtje prej së largu poetit dhe librit të tij.

Duke u nisur prej përafërisë së figurës, përfytyrimit dhe poetikës, *Shekulli im*, po aq sa me *futurizmin e majtë* të Majakovskit, ngjan thujtjes e pandashme me poezinë me të njëjtin titull (*Бек мой*) të poetit akmeist rus Osip Mandelshtam, botuar më 1922. Sikurse dihet, *Manifesti i akmeistëve* (*adamistëve*), u parapri qysh në vitin 1913 nga Sergej Gorodeckij, një nga njerëzit më të afërt të Osip Mandelshtamit, me një poezi të titulluar *Adam*, që i dha emrin e dytë kësaj lëvizjeje letrare, *adamizëm*. Autori i *Бек мой* do të botonte më 1919 *Zgjimin akmeist*, si refuzim estetik ndaj simbolizmit tashmë shumë shpejt të vjetruar dhe si një përpjekje për t'i dhënë forcë të re futurizmit në botën ruse.

Poezia e hershme e Kadaresë gjendet sa nën peshën e kanonit futurist, aq dhe të atij akmeist, sidomos nën ndikimin e Osip Mandelshtam-it. Kjo është periudha e iluzioneve, e besimit se shoqëria e së ardhmes, utopia komuniste, do të garantonte një Shqipëri tjetër. Nuk ka në këtë fazë në veprën e Kadaresë, në prozë e poezi, asgjë prej aluzioni. Koha e *distopisë* ishte e largët, përveçse duke kuptuar me distopi arratisjen në të ardhmen, në të ardhmen me një kalendar stratosferik.

Ka vetëm një pajtim të pashpallur: koha politike kërkonte ndërtimin e utopisë së një shoqërie ideale të së ardhmes; futurizmi u ofronte shkrimtarëve mundësi teknike për shkatërrimin e mjeteve të vjetra të shprehjes dhe ndërtimin e një poetike të re. Dhe kjo konvent^e e heshtur, sipas tyre, mjaftonte: bindje dhe besim në utopinë kundrejt një lirie poetike.

A është *Kur sunduesit grinden* një vepër autobiografike? Dhe cilin fat midis dy shkrimtarëve hebreo-sovjetikë ka provuar më shumë? Në pamje të parë duket se është më afër Pasternakut. Një nga të dashurat e tij në Moskë, në ditët e *debatit të madh* për pavendosmërinë e Pasternakut ta pranojë a të mos e pranojë *Nobelin*, i drejtohet duke i thënë *se ata janë njësoj, ai është njësoj si ti, ti je njësoj si ai* (por *ne jemi ndryshe nga Mandelshtami*). Dhe a e ka zgjedhur Kadare Pasternakun për të treguar vetveten?

Siç u munduam të provojmë, në poetikë dhe në parimet estetike Kadare është më afër Mandelshtamit, madje edhe në motive, në rrjedhën letrare dhe në raportet me shekullin. Lidhjet e poezisë së Kadaresë me atë të Mandelshtamit janë po aq të provueshme sa të njëjtat lidhje me Majakovskin dhe *brezin e argjendit* të poezisë ruse. Dhe nuk është fjala vetëm për poemën *Shekulli im*.

Në anën tjetër, së paku nisur nga poezia *Romanvrasësi*, shkruar më 1984 dhe botuar në *Ftesë në studio* (1990), për fatin e romanit të tij *Gjakftohtësia*, fitues i një çmimi kombëtar si vepër në dorëshkrim më 1981 dhe ndaluar për t'u botuar deri më 1986, Kadare e ka provuar çdo të thotë që *shkrimtari tjetër, miku*, befas të thotë: *Ne jemi ndryshe, shoku Enver, paudhësitë e Kadaresë janë të njohura*.

Shumë i ndërlikuar ky raport. Nën të njëjtin mallkim si Mandelshtami, që u braktis edhe nga më besnikët kur ishte në zgrip; nën të njëjtin mallkim si Pasternaku kur bota e madhe nisi t'ia njohë meritat letrare. Të tre shkrimtarë dhe bashkësundues me tiranin, të tre *fis në letërsinë e madhe*. *Kur sunduesit grinden* është një vepër për të zbuluar fatin e shkrimtarit me mision, i cili duhet t'i thotë vetes: *Mbaje kryqin! Ndryshe mos hyr në këtë urdhër të lartë*.

KRENARIA DHE DINJITETI

Kam patur fatin të jem një nga miqtë e prof. Ramadan Sokoli. Kthehem dhe rikthehem në kohë të ndryshme, duke sjellë ndërmend bisedat e shumta me të, udhëtimet në Shkodër, Berat, Krujë, Strugë, e deri në Vjenë dhe më pas në Bratislavë. Kujtoj me mall jo vetëm bisedat e herëpashershme me të në telefon, por veçmas vizitat e shpeshta në shtëpinë e tij ose më saktë, në bodrumin e saj, që ndodhej pranë ish kinema "17 nëntori". (Pikëllohem kur para shumë objekteve të rëndësishme të kulturës shqiptare në Tiranë, vë fjalën "ish"). Dhe nga vitet "gërmadhë" të së shkuarës jo të largët, më vjen zëri i ngrohtë, bujar dhe mikpritës, e folura e tij karakteristike, me një kolor të veçantë, sjellja fisnike dhe kultura e gjerë që shpaloste gjatë bisedës... Vite dhe vite më parë, kur Ramadan Sokolin e njihja vetëm si emër, sa herë që e shihja në rrugën e Durrësit ose në ndonjë rrugë tjetër të Tiranës, ngadalsoja hapin dhe ndiqja me admirim ecjen e tij. Ishin ca kohëra gri, kur njeriu shqiptar dhe veçanërisht intelektual e në rastin konkret intelektualë si Ramadan Sokoli, ishin nën tryninë dhe vëzhgimin e diktaturës komuniste. E pra, në ato kohëra gri, dituraku Ramadan Sokoli ecte me kokën lart, vështrimin drejt, duke mbajtur në dorë një çantë të madhe me libra. Asnjëherë nuk e kisha parë ndryshe, por vazhdimisht me kokën lart dhe krenar. Ishte një krenari normale, jo e stisur apo mendjemadhësi. Ishte dinjiteti i njeriut që koha e rëndë e diktaturës komuniste nuk kishte mundur ta denatyronte, tkurte apo t'i ulte kokën dhe servilosej... Nga ana tjetër Ramadan Sokoli u fliste shqiptarëve jo vetëm me veprën, por edhe me krenarinë, mënyrën sesi ecte, dinjitetin që nuk mund ta përbalte askush. Ramadan Sokoli jetonte në ca epoka të tjera, thellë mijëvjeçarëve, duke sfiduar mediokritetin e kohës, egoizmin, thashethemet, zërat dashakeqe, cmirën, luftën e klasave. Na ana tjetër Ramadan Sokoli shihte përtej kohës ku jetonte jo vetëm si studiues, por edhe si pinjoll i një prej familjeve të mëdha të Shkodrës e Shqipërisë. Gjyshi i tij, Hodo Beg Sokoli, ishte pjesë e kujtesës shqiptare, e një kujtese të pashlyeshme. Ai dhe pasardhësit e tij kishin bërë dhe shkruar histori. Ramadan Sokoli ishte i fundit që mishëronte lavdinë e një dere të madhe dhe që vazhdimisht ka qenë rrethuar prej tyre, shpirtërave të paraardhësve të Sokolajve. Ai mbeti deri në fund të jetës pjesë e lavdisë së largët dhe të afërt në kohë të fisit të tij, por edhe si një pasardhës i një lavdie tjetër: asaj të kulturës. Mbjaj mend ne një nga vjeshtat e vitit 1996 rrugëtimin me prof. Ramadan Sokoli në qytetin e Shkodrës. Nuk do të harroj kurrë vizitën në shtëpinë e Sokolajve. Profesori qëndroi pak çaste para portës së madhe e pastaj pasi hapi atë, u fut brenda... Ecja pas tij duke ndjekur çdo gjest dhe veprim të profesorit. Heshtje. Asnjë zë. Një erë e lehtë dhe gjethe që binin. Përballë shtëpia e madhe e Sokolajve me dritare të mbyllura... Atje kam parë dhe ndjerë nga afër emocionet e njeriut ose më saktë marrëdhëniet e tij me vatrën ku kishte lindur dhe ishte rritur... Ramadan Sokoli në heshtje fliste me muret rrethues, pemët, lulet e rralluara, shkallët, dritaret... Fliste me shpirtrat e të parëve të tij. Dhe kam menduar se përtej mureve rrethues të asaj shtëpie ishin shtëpi të tjera dhe Shkodra me përjetësinë e saj. Dhe përtej Shkodrës, Shqipëria, pastaj hapësirat e Ballkanit, të Europës dhe botës që vraponin udhëve të globalizmit... Atje, në oborrin e madh, larg erërave globale, ishte bota e madhe

105 vjetori i lindjes

Ramadan Sokoli

studiuesi që u dha zë shekujve

Nga Enver Kushi

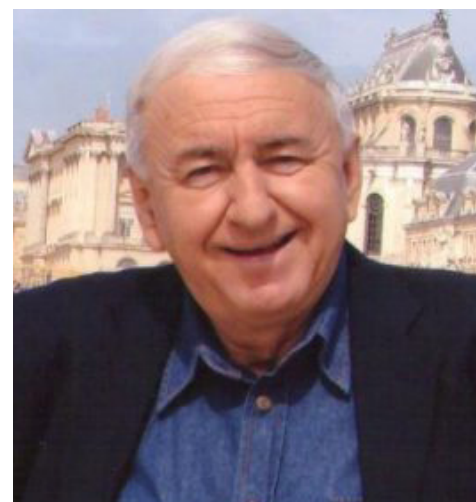
e Sokolajve... Në heshtjen, vështrimet, ecjen e ngadalhtë, fytyrën e zbehtë të prof. Ramadan Sokolit, vinin dhe shkonin kohët e fisit të Sokolajve.

RINGJALLJA E SË SHKUARËS

E kam të vështirë të jap portretin shumëdimensional të prof. Sokolit. Sa herë kam shfletuar librat e tij, më është dukur sikur kam kapërcyer qindra shekuj, humnera mijëvjeçarësh, gërmadha vitesh dhe kam dëgjuar zëra njerëzor e veçanërisht ca tinguj mistikë, që vinë prej thellësive të kohërave... Ai ka jetuar me të shkuarën e historisë dhe kulturës së kombit shqiptar, që nga viset skaj jugore të Thesprotisë së lashtë e deri në ato skaj veriore të Dardanisë. E tashmja sikur nuk ekzistonte për të ose më saktë, ajo është kyçur brenda mureve të shtëpisë kulturëmuze. Dritaret e vogla të dhomave bodrum dhe të studios, drita, muzgjet apo errësira që vinin prej tyre, e lidhnin më shumë me të shkuarën, sesa me çastin. Vetëm miqtë e shumë të qm hynin e dilnin, telefonatat, letrat, befas ndërprisnin lumenjtë e kujtimeve, bisedat me vdektarët e mëdhenj të historisë dhe kulturës shqiptare... Edhe kur rikthehej në të tashmen, prap e shkuara me zërat dhe hijet e saj, e merrte për ta zhytur thellë e më thellë në kohëra. Sepse ata ishin me të pushtetshëm e më të fuqishëm. Atyre

prof. Ramadan Sokoli u kishte dhënë jetë, gjak, zë... Ai i kishte ringjallur ata. A nuk flisnin me bashkohësit, nëpërmjet librit "16 shekuj", Niketë Dardani (muziktar i shekullit IV), muziktar arbër Jan Kukuzeli, apo edhe disa muziktarë të tjerë arbër si Dragan Prizreni, Kolë Durrsaku, Filip Pjetër Drishti, Progron Burizani, Xanet Agustini, Kristofor Ulqini, Aleksandër Tivarsari, Martin Baltisari, Stojan Shkodrani? Prof. Sokoli u dha jetë dhe zë skulptorëve dhe arkitektëve arbër në Dalmaci si Radovani, (skulptor i shek. XIII), Andrea Aleksi (skulptor dhe arkitekt i shek. XV), mjeshtër Donati, kryearkitekti i Shkodrës, që e përmend edhe Marin Barleci tek "Rrethimi i Shkodrës". Lista e këtyre figurave të shquara që prof. Sokoli i ringjalli, vazhdon me piktorë, skulptorë e dijetarë shqiptarë nëpër Italinë Veriore si Leonik Tomeu, Marin Beçikemi, Maksim Artioti nga Arta e Çamërisë, njeri i jashtëzakonshëm dhe nxënës i të sipërpërmendurve, albanezët e Viçensës, Mark Bazaiti, Viktor Karpaçi si dhe arkitektët shqiptarë në Turqi: Arkitekt Sinani, Mehmet Saqefqari, Arkitekt Kasemi, Usta Mehmet Isaja, apo edhe shumë të tjerë.

Duke shkruar për këtë veprimtari kërkuese, që është pjesë e pandarë e veprës së tij, prof. Ramadan Sokoli flet "për drithërime kënaqësie e ngazëllime kur pas shumë përpjekjesh e përsëriatjesh saktëson një datë, kur zbërthen një nyjë

të ngatërruar e sidomos kur mbërthen ndonjë figurë që dukej si e pakapshme, sikur kridhej nëpër mjegullnajë, për t'u shmangur vëzhgimit të tij e që hera – herës i duket sikur ta dëgjon edhe zërin duke të thënë: "More, po përse gërmon nëpër jetën dhe veprimtarinë time?"

INTERMEXO: VITET E FUNDIT TË JETËS

Ai kthehej dhe rikthehej shpesh, në bisedat që bëja me të, në Shkodër dhe vitet e fëminisë dhe rinisë.

Shkodra, lagja e vjetër dhe shtëpia e madhe ku kishte lindur më 14 qershor 1920, oborri ku ishin mbjellë dhjetëra lloje lulesh e pemësh, zërat e fëminisë, vdekja e babait, nëna burrnesh, vëllezërit dhe motrat... Pastaj shokët e rinisë, qyteti i Firences ku kishte studiuar, lufta dhe vitet e para të terrorit komunist në Shkodër, shoku i tij, intelektual i shquar Qemal Draçini i mbytur në gjak nga torturat e Sigurimit të Shtetit, arrestimi dhe burgosja e vëllezërve, pastaj edhe e tij. Vuajtjet në burg. Prap nëna, që edhe në agoninë e fundit, vështron nga dera se mos i kthehen Ibrahim dhe Hodua të liruar nga burgu... Një vajzë e bukur shkodrane që vrapon nëpër shiun e rrëmbyer. Kënga "Turtulleshë" që ia kushton bukurisë që nuk mundi të bëhej e tij... Gruaja fisnike tiranase me emrin Lili, që iu përkushtua tërë jetën bashkëshortit të saj... Të trokitura. Zëra... Hije që lëvizin. Disa nga impresionet e takimeve dhe bisedave me prof. Ramadan Sokoli, i kam hedhur në një nga blloqet e mia të shënimeve. ..

14 qershor 2005. E martë.

Tirana ka qiell shumë të pastër dhe pas shirave, ajri duket i pastruar. Edhe Dajti duket shumë afër. Kaloj bulevardin, ku punohet për ta shtruar dhe në orën dhjetë trokas në derën e shtëpisë së profesorit. Sot ai ka ditëlindjen. E përqafova dhe e urova për 85 vjetorin. Më falenderoi i prekur... Pastaj më pyeti se përse nuk ishte përfshirë emri i tij në një nga botimet e fundit për Çamërinë.

Unë kam shkruar për kulturën çame, shtoi pas pak. Vështroj me vëmendje muret e mbushura me piktura, foto, objekte të ndryshme arkeologjike, vegla muzikore. ... Profesori thyen heshtjen. Kujton Lilin, bashkëshorten e tij fisnike. Atë asnjë nuk ma zëvendëson, përshpërit i mallëngjyer. Asnjë. Ime bijë çdo të dielë shkon në varreza, thotë profesori. Çdo të dielë shkon me lule tek e ëma.... Pastaj kujton nënën. Isha atje para se të vdiste ... E falën Ibrahimin, i thashë tek koka.

Ajo hapi sytë dhe hodhi vështrimin tek dera... Kështu bënte vazhdimisht. I dukej sikur i biri I burgosur do t'i vinte. Ka vuajtur shumë.

6 prill 2006. Rreth orës dhjetë.

Prof. Ramadan Sokoli më mori mbrëmë vonë në telefon... Jashtë bie shi dhe koha është freskuar. Me vete kam të fotokopjuar një fletë të madhe me pentagramet muzikore të Hilë Mosit. E kam fotokopjuar nga arkivi I MHK. .. Profesori duket i lodhur. E kam edhe nga moti, thotë. Dje dola në diell dhe sikur mora fuqi, shton. Biseda rrjedh ngadalë. Thërret gruan që i shërben dhe I thotë të sjellë 5 albumet mbi artin dhe kulturën romake. I shoh. Janë të mrekullueshme, them. Emrin e Hil Mosit, vite më parë, ma hoqën nga një studim imi, thotë... Pastaj flet për shtëpinë në Shkodër. Po rrënohet, thotë. Unë jam mashkulli i fundit i Sokolajve. Jam dega e fundit. Kam patur dobësi për nënën. Ka vuajtur shumë. Babai hynte e delte nga burgu ose ikte jashtë. Kam qenë shumë i lidhur me nënën. Nuk e kuptoj pse e pati këtë fat të keq familja jonë... Dy vëllezër të burgosur. Edhe unë... Motra ime këndonte shumë bukur... Më duket sikur jam 800 vjeç. .. Kam rrojtur shumë. Dhe kam parë shumë. Ndjej se më mungon Lili. Iku shpejt.

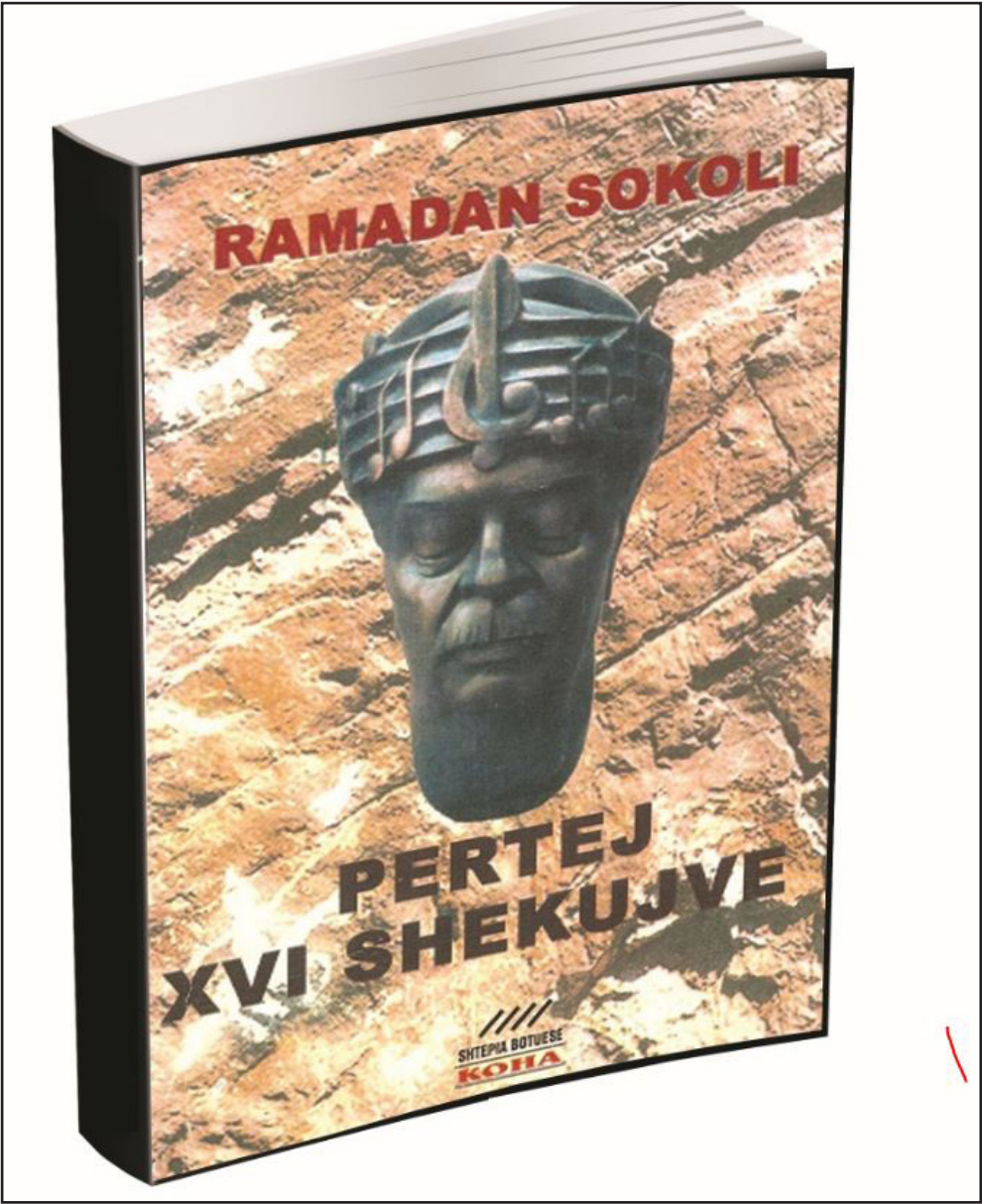
Kalova një jetë me të. As pesë fjalë nuk shkëmbyem bashkë. M'u përkushtua mua Lili... Dhe iku.

12. 12. 2007. E mërkurë. Ora 11 00

Ditë paksa e përgjumur, herë e dielltë dhe herë e mugët. Me Osman Xhatufën nisemi për tek prof. Ramadan Sokoli. Osmani i bie ziles. Del gruaja që i shërben. Po fle, pyes unë. Jo, thotë ajo. Zbresim shkallët që të çon në bodrumin e shtëpisë dhe dëgjojmë të lehurat e qenit... Ulemi në dhomën ku profesori ka bibliotekën, fotot e gjyshit, të prindërve dhe Lilit. Hapet dera dhe gruaja sjell ulur në karrocë profesorin. Ai ulet në vendin e tij, ndërsa ne në kolltukun dysh pranë tij. Keni humbur, thotë ai. Kam patur ekspozitën e Pavarësisë, them unë. Ai sheh herë- herë i papërqëndruar jashtë, ku është dritarja dhe duket një pjesë e qiellit dhe oborri. Ndjek vështrimin e tij. Duket sikur pret dikë ose sheh diçka që ne nuk e shohim. .. Bota ka ndërruar, thotë befas profesori. Njerëzit janë bërë më të ftohtë. Ke folur me Rexhep Munishin, pyet Osmani. Më ka shkruar, thotë Çfarë ka shkruar? Heshtje. Vështrimi tij në dritare dhe prap fjalët: Ka ndërruar bota... Shaqir Rexhvelaj më ka marrë në telefon, thotë pastaj... Prapë heshtje... Osman, thotë befas profesori. Gjeje pak statujën. E ke prapa. Osmani kërkon në një kosh, ku është një numërorator telefonik. Nuk ka gjë, thotë Osmani. Atje e ke. Është prej qeramike. Nuk ka gjë, thotë prap Osmani. Jam 84 vjeç, thotë me zë të përhumbur. Pyet për motin. Osmani thotë se koha do të ftohet. Vështro prap tek dritarja krejt i përhumbur... Flet edhe për një koncert ku nuk mundi të marë pjesë....

PËRGJIMI I JEHONËS SË LARGËT TË TINGULLIT

Ata që janë marrë me studimin e veprës së prof. Ramadan Sokoli dhe mes tyre do të veçoja prof. Rexhep Munishin me “Mbi veprimtarinë hulumtuese e

shkencore të Ramadan Sokolit “(botuar në librin “Probleme muzeologjike”) dhe veçmas ndoshta librin më serioz e më të plotë të mikut tim, Osman Xhatufa, kushtuar jetës dhe veprës së prof. Sokolit, kanë theksuar me të drejtë se Ramadan Sokoli me veprën e tij përbën një institucion më vete.

Autor i rreth 20 librave, filmave, kumtesave në veprimtari kombëtare e ndërkombëtare, i disa këngëve që janë bërë popullore, ai është personaliteti më i shquar në fushën e muzikës dhe etnomuzikologjisë. Vepra të tilla madhore si “Folklori muzikor shqiptar” (morfologjia). “Veglat muzikore dhe muzika e të parëve tanë”, “Gjurmime foklorike” “16 shekuj”, “Këngët patriotike” etj etj janë një kontribut i jashtëzakonshëm në kulturën shqiptare.

Ai, siç shkruan në parathënien e librit “Veglat muzikore të popullit shqiptar”, ka “përgjuar jehonën e largët të një muzike me të cilën na ndanë një kohë kaq e gjatë, që na qëndron përpara si një humnerë e pakapërcyeshme”... Përfytyroni prof. Sokolin që si observatorët e fuqishëm-të që janë vendosur në pika të ndryshme të globit në përgjim të jehonave nga kozmosit , edhe ai gjithë jetën ka qenë në përgjim të tingullit, të tingullit muzikor shqiptar. Duke lexuar veprën madhore të prof. Sokolit, përfytyrimi bëhet konkret dhe fantazia ulet në tokë.

Qendrat e mëdha të qyteteve ilire, odeonet, teatrot, arenat e argëtimit, befas mbushen me mijëra spektatorë. Ai, nëpërmjet të dhënave historike dhe arkeologjike, na njeh me pasqyrimin e disa kushteve dhe mjeteve shprehëse të muzikës së të parëve tanë. Prof. Ramadan Sokoli “theu” heshtjen e përjetshme të të parëve tanë në lëmin e muzikës e veglave muzikore.

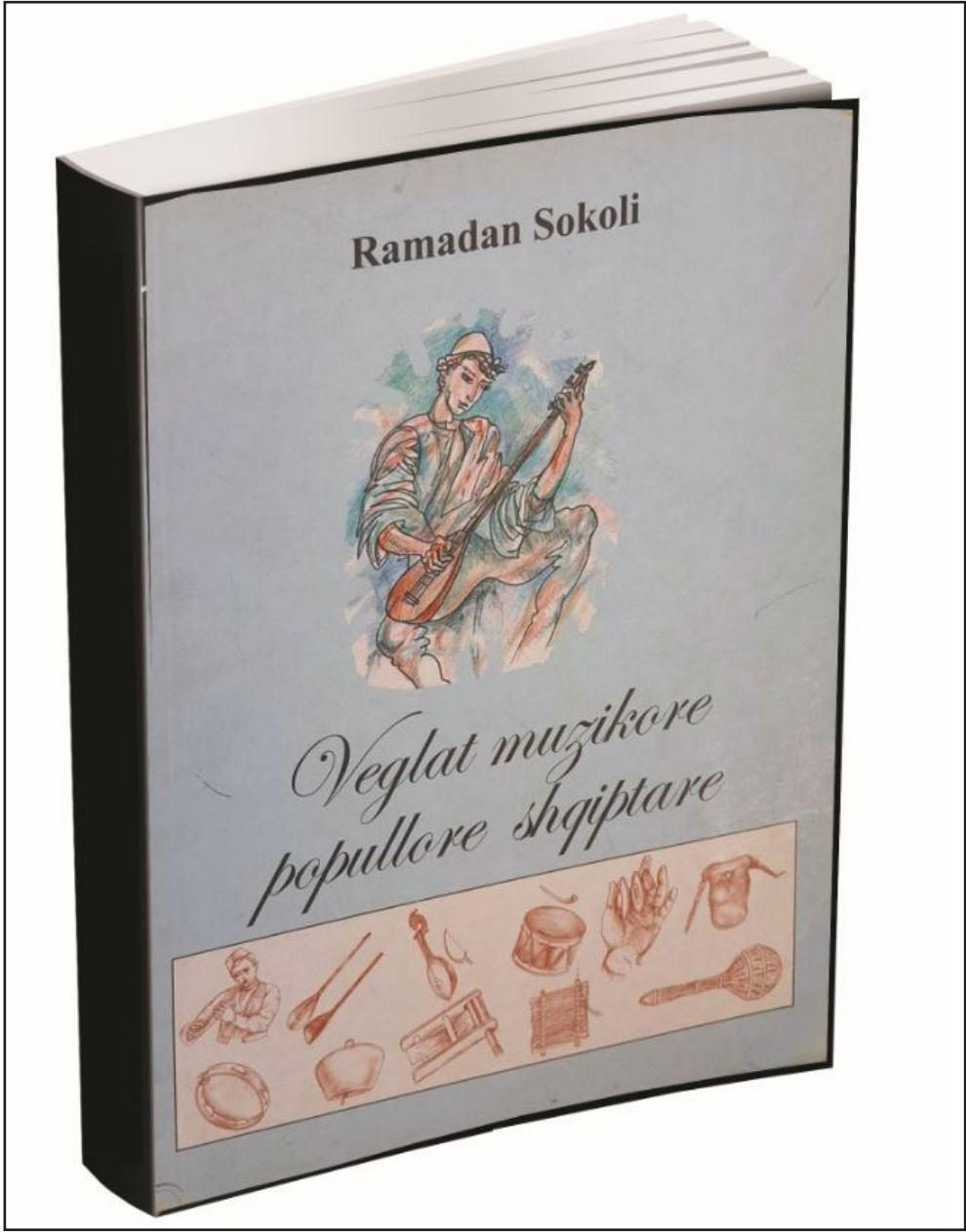
Ai jetonte në botën e muzikës dhe tingullit ose më saktë, iu kushtua përgjimit të tingullit, lashtësisë së tij dhe jehonës së tij gjatë mijëvjeçarëve. I rrethuar me tingujt që ai dhe vetëm ai i njihje e dallonte, Ramadan Sokoli ishte

më shumë se shok dhe mik me ta. Ai kishte kultin e tingullit, i falej magjisë, lashtësisë dhe veçanësisë së tingullit me ngjyrim shqiptar. Muzika, shkruan ai në parathënien e librit “Veglat muzikore të popullit shqiptar”, është e gatuar me tinguj. Nisur nga tërësia e veglave muzikore që përdor populli ynë, prof. Sokoli flet për “laryshi të madhe tingujsh me lartësi, dendësi dhe ngjyrësi të ndryshme”.

Vështrimi i tij i butë shihte thellë mijëvjeçarëve, ndërsa veshët e tij dëgjonin atë që njeriu i zakonshëm e ka të pamundur.... Mënyra sesi fliste, gjestikulacioni, artikulimi ndryshe nga të tjerët i fjalëve, ecja, bisedat, vështrimi gjithmonë lart, ndoshta edhe gjumi e ëndrrat, kishin diçka nga jehonat e largëta të tingujve. Prof. Ramadan Sokoli është nga ata studiues që me veprën e tij madhore u dha zë shekujve, historisë dhe kulturës shqiptare. Emri dhe vepra e tij do të mbeten të paharruara në kujtesën e brezave.

Shënim: Ky shkrim botohet një muaj nga dita, kur Prof. Ramadan Sokoli kishte 105 vjetorin e lindjes. E ndjeva si detyrim, ndonëse pak vonë, t’u sillja lexuesve të EXLibris, disa vlerësime të mia modeste për emrin dhe veprën e madhe të këtij personaliteti të madh të Kulturës Shqiptare. Për fat të keq, institucionet shkencore nuk u kujtuan të përkujtonin 105 vjetorin e lindjes së profesorit të nderuar. Dua të nënvizoj një fakt: Ismail Kadare, drejtori i revistës “LES Lettres Albanaïses”, që dilte në fërngjisht, e ka patur Prof. Ramadan Sokolin, bashkëpunëtor të rregullt. Në bisedat me profesorin ai ma pëmendte shpesh përkrahjen e vazhdueshme të Kadaresë, edhe përpara se të botohej kjo revistë. Kjo i bën nder Kadaresë tonë të pavdekshëm.

Tiranë, korrik 2025

Shi i imët, i akullt. Era e Krastës ta hedh në fytyrë. Natë dimërore. Pa drita. Kanë ikur që në orën shtatë të mbrëmjes. Mbërthej pardesynë dhe shtrëngoј shallin. I ftohti përsëri më depërton e më jep të dridhura. Zbres shkallën e fundit. Hotel “Skampa”. Te këmbët frenon me të rrëshqitur një taksi e vjetër.

- Për ty kam ardhur,- miku im Uran Kostreci paguan taksistin. - Do të shkojmë në Korçë. Rrugës të tregoj përse.

- Është ora dhjetë. Nesër kemi promovimin e librit.

- Për atë po shkojmë.

Urani është natyrë e vendosur. Diçka e rëndësishme duhet të ketë ndodhur që kërkon të udhëtojme natën.

- Të shohim nëse fiati ka benzinë.

- E mbushim udhës. Hajde, të mos humbasim kohë!

Në të dalë të Elbasanit ndalojmë te benzinata e parkut automobilistik. Një i moshuar del jashtë kabinës. Hedh dritën e elektrikut të dorës mbi ne.

- Pompat s’punojnë. Jemi pa rrymë.

- Po ndonjë bidon? - e pyet Urani.

- Për ju, o njeri i mirë, kam.

Urani nuk më lejon të paguaj; menjëherë del jashtë dhe i jep paratë. Shiu bëhet më i dendur. Rruga është e ngushtë, vende-vende e prishur, me gropa.

Çarli, amerikani që ka ardhur të jetojë në Elbasan dhe nget një mikrobus “Volskvagen” të vjetër, na tha i pikëlluar një ditë: “Më duket sikur udhëtoj në rrugë të porsadala nga Lufta e Dytë Botërore”.

- Na vër ndonjë muzikë të mirë! - Urani ndez cigaren.

- Po! Kasetën që më solli në mëngjes Gordoni. Miku ynë nga Anglia. Nuk e kam dëgjuar ende.

Kasetofoni i fiatit ka foni të mirë. Vendos kasetën. Kënga e parë, “The Windmills of Your Mind” – “Mullinjtë me erë të mendjes tënde”. Këndon Noel Harrison. Interpretim i viteve gjashtëdhjetë.

- Hape pakëz më shumë, - Urani përhumet.

Shpirtin romantik e ka ruajtur të pastër. Njëzet vjet i burgosur politik në Burrel. Arkipelagu Gulag do të drithërohej t’i dëgjonte emrin. Fundi i ferrit. Zëri i Noel Harrisonit mbush fiatin e vogël me magji. Muzikë perëndimore. Vjen nga bota që na u ndalua për një gjysmë shekulli. Pas tij Romi Shnaider, kënga “La chanson d’Hélène” – “Kënga e Helenës”. Zëri i saj të drithëron, kur mendon fundin tragjik. Humbi të birin dhe i dha fund jetës. Aktore e madhe.

- Kam nisur një libër me sonete. Disa t’i kam treguar.

- Kur mendon se do ta kesh gati?

- Si t’më vijë muza.

Sa bukur e tha, them me vete, “Kur t’më vijë frymëzimi, muza”. E tha me fjalën që gjuhëtari i madh holandez, Robert Stephen Paul Beekes, në një studim të tij të fundit e shpjegon se është fjalë pellazge/shqipe. Shpirti poetik i shqiptarit në shekuj.

Gjatë viteve të lëvizjes antikomuniste kemi marrë pjesë aktive bashkë. Urani gjithnjë më është gjendur dhe më ka mbështetur. Trim, i pathyeshëm.

Ndez cigare tjetër. I pi radhas. Kur i thua se të dëmton shëndetin, me shpoti të përgjigjet:

- Dëm më bën po ta lë.

Ngjisim Qafë-Thanën pa folur. Tej në horizont shfaqet liqeni i Lasgushit. Mesnatë. Shiu ka pushuar. Hëna, vashëz zemërthyer, lëshon dritën e saj të argjenditë mbi liqen. Ajo na ndjek pas çdo kthese. Kërkon të na e ndriçojë udhën e errët, dimërore. Mrekullia e krijuesit.

- Simbol misteri... hëna, - them pa kthyer kokën.

- Kam shkruar sonet për të.

- Mos më thuaj që nuk e ke me vete!

Urani qesh. Hap çantën dhe nxjerr disa fletë formati. Sonete të shkruara me laps.

Në kujtim të poetit Uran Kostreci

Xhevahir i satirës

Tregim nga Muç Xhepa

“Kur largohet një i madh, drita që lë pas, ndrit në vite shtigjet për njerëzinë”. - Henry Wadsworth Longfellow

- Jo, nuk është, por e kam këtu, - dhe vendos gishtin në kokë.

- Po e ndal kasetofonin atëherë. Kam dëshirë ta dëgjoj.

Urani ka aftësi aktrimi. I lindur aktor. Kur mblidhemi me miq, gjithnjë i kërkojmë të na lexojë sonetet e reja.

- E kam vërejtur që ke një kujtesë të fortë.

- Stërvitur në burg.

Ashtu thoshte edhe poetesha disidente ruse, Irina Ratushinskaja. Dyqind e pesëdhjetë poemat e librit të saj “Gri është ngjyra e shpresës”, që e bëri të njohur në botën e letrave, i kishte mësuar përmendësh: “Për të shmangur zbulimin nga kontrollat e shpeshta, poemën e shkruaja mbi një kallëp sapuni me fundin e një fije shkrepëseje të djegur. Pasi e mësoja, e ruaja krijimin tim duke e larë atë”. Ajo mundi t’i nxjerrë jashtë kampit të shkruara në letra cigaresh, të cilat ia jepte bashkëshortit gjatë takimeve të radhës.

Urani vendos çantën në gjunjë, vështroon hënën mbi liqen dhe me zërin e tij melodioz fillon të aktojë:

- Hëna.

M’u zu firoma nga terri e vetmimi
Qëkurse hëna u fsheh e bota nxin,
Më pikon zemra gjak...e psherëtin’,
Si pus i zi më mbyti ah, trishtimi!
Po sonte ja, papritur... ç’far’ gëzimi:
Në qiell o hënë u shfaqe e vetëtin!
Të shoh e në qepall’ më fërfërin’
Një lot i nxeht’ nga gazi e mallëngjimi.
Çdo hije ogurzezë u avullua
Dhe gjith’ kaçubet, shkarpat, bari i tharë,
Që... për gjarp’rinj, në terr, i pata marrë,
Tash miq më duken, bota u prarua
U shkriua un’ me të, ajo me mua...
O hënë e bukur, pse s’dole pak më parë!

- Bethoveni në qiell duhet të kompozojë një tjetër “Piano Sonata No. 2” me tekstin tënd, miku im!

- Më gëzon që të pëlqeu! - ndez cigare tjetër.

- Më pëlqeu thua? Këtë do ta kishte zili edhe poeti romantik gjerman Ludvig Rellstab, i cili e quajti “Moonlight Sonata”.

Në Korçë bie dëborë. Rruga është e vështirë për t’u kaluar. Fiati i lehtë shket vende-vende. Zbresim me kujdes një rrugicë të ngushtë me kalldrëm. Edhe një kthesë tjetër.

- Këtu! Pranë pazarit e ka shtëpinë. Ja dhe pak. Mbaje!

Ndaloj me vështirësi. Dëbora është e ngrirë. E reja që vazhdon të bjerë e kthen në pistë akulli.

- Më prit, se nuk vonohem! Mbaje automobilin ndezur.

Mbërthej shallin që e kisha hequr gjatë udhës dhe mbështes kokën prapa. Më zë gjumi menjëherë.

- Të më falësh që u vonova pak. Miku që erdhëm të marrim është Kujtim Merdani. I ngrati është shumë i sëmurë. Nuk vjen dot. Tani nisemi dhe gjatë rrugës të them përse ishte aq e domosdoshme ardhja këtu.

- Më ardhka shumë keq. E njoh vetë.

Njeri i mirë, i vuajtur.

- Kaluam vite bashkë në Normalen e Elbasanit, shokë klase. Poemën satirike “Epopeja e karkalecave”, që shkrojta në Burrel, ia dhashë Kujtimit ta ruante. E betonoi në murin e shtëpisë së tij në praninë time. Pata besim të plotë tek ai. Dhe e ruajti. Erdhi koha ta botoj e ta promovojmë nesër.

- Të them të drejtën, gjatë tërë rrugës vrisja mendjen përse duhej vajtur në Korçë natën. Dhe tani e kuptoj sa të drejtë ke pasur.

Në hyrje të Librazhdit është hapur një kafene buzë Shkumbinit. Marrim nga një salep të ngrohtë. Nata është thyer, majat e maleve kanë filluar të dallohen.

Uashington. Pranverë. Petro Zheji është ngritur herët.

- Kur do të mbërrijë autobusi në stacion?

- Në njëmbëdhjetë.

- Hamë mëngjes e dalim shpejt. Potomaku është i lulëzuar.

Është java e festës së pranverës në Uashington, Festivali Kombëtar i Luleve të Qershive. Përkujtohet dhurata e 27 qershorit 1912, kur kryetari Yukio Ozaki i qytetit të Tokios i dhuroi pemët e qershive Uashingtonit. Uran Kostreci na telefonoi që hipi në autobusin e linjës Greihaund. Vjen nga Nju-Jorku, ku ka vite që jeton. Udhëtimi është i gjatë, e pakta katër orë.

Pasi mbarojmë mëngjesin, marrim avenynë “Rhode Island”. Është e zbukuruar në të dyja anët e saj. Pemë të ndryshme

lulëzojnë me ngjyra mahnitëse. Petros i shkëlqejnë sytë.

- Ja ç’ka bërë “armiku i popujve”; edhe natyrën e ka shëmtuar, - dhe qesh me zë.

- Vështirë të gjejmë vend parkimi në Potomak. Është derdhur e tërë Amerika këto ditë. Lexova diku që gati dyzet për qind e amerikanëve lindin dhe vdesin pa e parë kryeqytetin e tyre.

- Amerika është kontinent. Pastaj kush i pengon?

Ka të drejtë, mendoj unë. Janë pesëdhjetë shtete.

Lëmë pas memorialin madhështor të Linkolnit. Futemi në rrugën që të shpie në anën jugperëndimore të memorialit të Ruzveltit. Jemi me fat. Largohet një ford dhe ne zëmë vendin e tij. Është ora nëntë. Mëngjes i freskët, me aromë lulesh. Autobusë turistësh kanë ndaluar në anën tjetër të rrugës. Nxënës shkolle, veshur me bluza njëngjyrëshe, sipas shkollave, zbresin prej autobusëve. Pranë nesh nxënësit dhe mësuesit janë veshur me të verdha. Në krye, një mësuese mban në dorë, ngritur lart, një flamur në ngjyrë të verdhë. Nxënësit e ndjekin të vënë në tri kolona. Zemra të mbushet me admirim, kur shikon si i gëzohen bukurisë së kryeqytetit të tyre.

- Kanë ardhur të shohin presidentin Ruzvelt, i vetmi president i zgjedhur katër herë radhazi në historinë e Amerikës, - thotë Petro dhe mbështetet te bastuni prej druri,

të cilin s'e ndan nga dora sa herë që del jashtë shtëpisë.

Zbresim shkallët e gurta dhe ulemi në stolin e parë buzë ujit. Tidal Basin, si një liqenth i vogël, shkëlqen nën rrezet e diellit që ngrihet lart mbi obeliskun e Xhorxh Uashingtonit. Në të djathtë, si mbi një kodrinë të mermertë, ngrihet memoriali i Tomas Xhefersonit, në të majtë memoriali madhështor i Martin Luther Kingut, i gdhendur në një shkëmb të bardhë. Udhë përreth liqenthit është e mbuluar me pemë qershie të mbushura me lule rozë, të bardha... degëzat e tyre varen poshtë dhe, vende-vende, puthen me ujin. Si balerina kërcejnë mbi ujë peshq me bark të argjendtë. Turistë të shumtë ndalen, disa ulen në gjunjë dhe s'reshtin duke i fotografuar.

- Mrekulli! Natyra dhe dora e njeriut... - Petro flet i menduar.

- Të tregoj si e përshkroi Urani, kur erdhi vitin që shkoi?

- Dua ta dëgjoj, - buzëqesh. - Ma thuaj!

- Ishim ulur pikërisht këtu. Urani vështronte i përhumbur dhe në një moment u drejtua nga unë:

- Ke dëgjuar apo ke lexuar kur përshkruajnë ëndrrën që shohin para se të largohen nga kjo botë disa njerëz?

- Jo, - i thashë.

- Të afërmeve, që u rrinë te koka, u tregojnë: “Kam parë parajsën; një lëndinë me liqen të bukur, peshq, lule, pemë, zogj, atje po shkoj...” dhe mbyllin sytë.

- Unë, miku im, po e shoh tani dhe jam gjallë.

- Është poet i madh Urani! - Petro qesh me gjithë shpirt.

- Sa është ora? Se mos bëhet vonë dhe na pret në stacion.

Dita e dytë e Uranit në Uashington. Ka sjellë me vete librin “Epopeja e karkalecave”.

- Petro, këtë e kam për ty, - thotë dhe merr stilolapsin e shkruan:

“Mikut tim të mirë, Petro. Me dashuri, Uran Kostreci”.

- Të falënderoj me gjithë zemër, miku im! Muçi më ka dhënë të tijin dhe e kam lexuar disa herë. Më krijon gjendje tjetër. Më qetëson, më ngre humorin, - Petro shfleton librin. Më lejoni t'ju lexoj ca vargje:

... Marshallah “lufta”
Filloi së mbari
Enhaxhuzeja
Bash' kumandari.
Ky porsa frenat
Mori në dorë,
Shqiponjat shpalli
Si tradhëtorë, ...

Nuk ka si të shkruhet më bukur! Emri që i ke vënë do ta ndjekë duke e tallur edhe atje në ferr, ku është degdisur “Enhaxhuzeja”.

Vazhdon të shfletojë librin.

- Ja këtu prapë, - dhe Petro qesh me të madhe:

Jep-merr Shqiponja
Me përgjërim:
-O karkalecë,
Jeni gabim,
Sot, Axhuzeja
Ju flet në erë,
Por nesër sytë
Ka për t'ju nxjerrë.

Ngrihet në këmbë. Jemi poshtë, në katin e parë. Biblioteka dhe dhoma e punës, ku po shkruan studimin madhor, “Shqipja dhe Sanskritishtja”. Afrohet tek tryeza, që e ka vendosur pranë dritares. Petros ka filluar t'i bjerë shikimi. Drita e natyrës ia lehtëson të shkruarit. Mbështetet tek ajo dhe me shumë mirësi i drejtohet Uranit:

- Dëgjo, miku im! Ti nuk je vetëm mjeshtër i sonetit, por je edhe një satirist i madh. Fabula jote mund të krahasohet me atë të La Fontenit. Kjo poemë është një xhevahir i satirës shoqërore-politike shqiptare.

Petro shkroi parathënien e librit, “Sonete”. Urani e vuri te faqja e parë. Libri u botua një vit pas takimit në Uashington.

In Memoriam me rastin e 15-vjetorit të vdekjes së Ndoc Gjetjes

KUJTESA POETIKE PËR NJE MIK

Nga Rudolf Marku

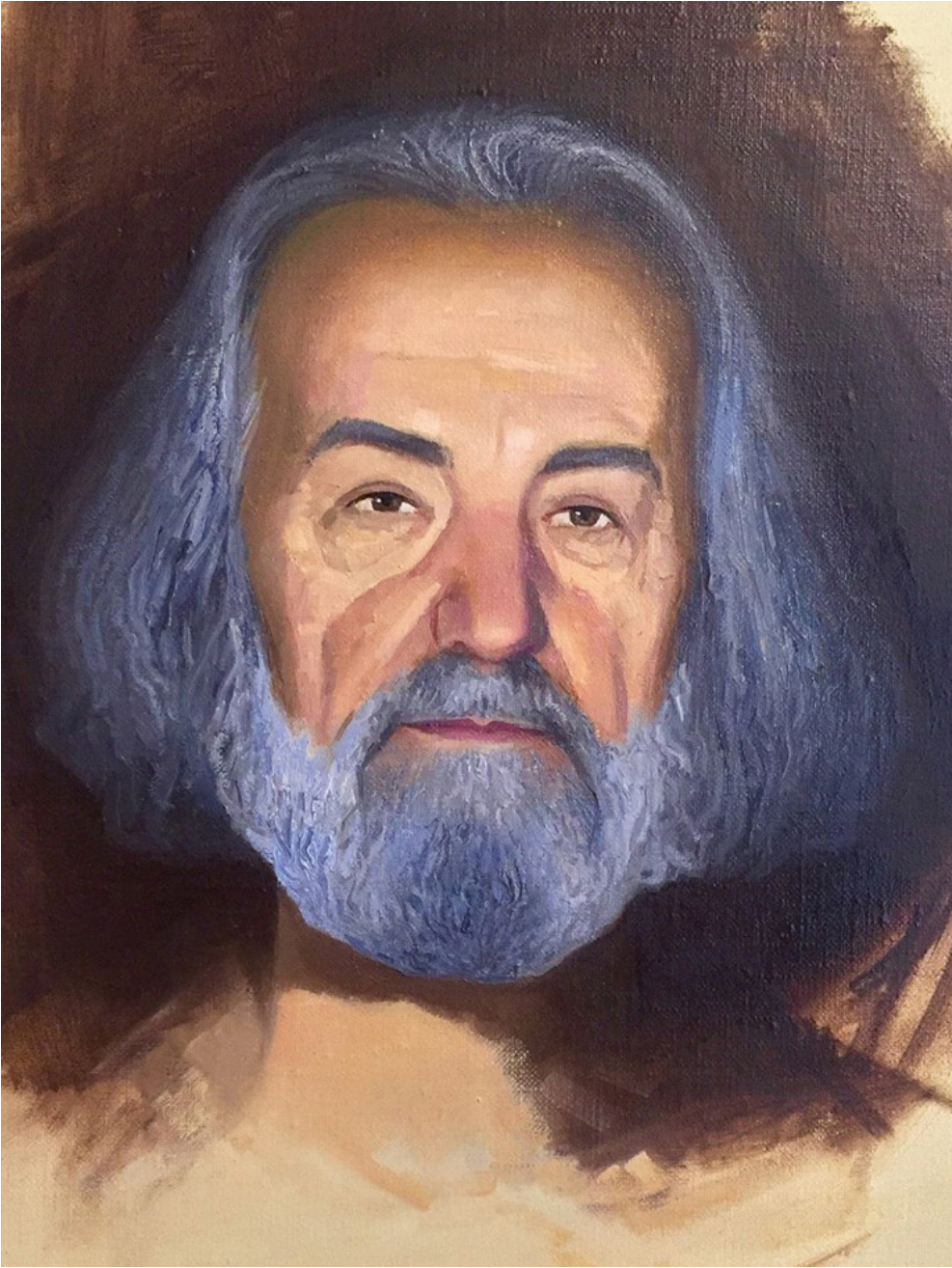
Janë bërë pesëmbëdhjetë vite që kur poeti Ndoc Gjetja ndërroi jetë.

Më kujtohet se si, herët në mëngjesin e ditës që miku ynë kishte ndërruar jetë, Preç Zogaj më dërgoi nga Tirana një tekst të shkurt: Kam një lajm të hidhur për ty. Ndoci na la!

Ndoc Gjetja ka qënë dhe mbetet një poet që shquhet për ngrohtësinë e fjalës së sinqertë, për natyrshmërinë dhe shpirtësinë poetike dhe për zhdukjen e barrierave mes fjalës së shkruar dhe fjalës së folur. Jo të gjithë poetët arrijnë ta bëjnë këtë! Ndoci shkruante në atë mënyrën si fliste dhe si mendonte në jetën e përditshme, dhe fliste dhe mendonte ashtu siç shkruante. Ai ishte krijuesi që jetonte çdo minutë të jetës së vet, me poezinë. Herën e fundit që e takova, pas 15 vitesh ndarjesh, më pyeti me një ankth të dukshëm, nëse Walt Whitman, poeti që ai e donte më shumë nga çdo poet tjetër në këtë botë, vlerësohet prapë në Angli! Pyetjen ma bëri në shtëpinë e tij, buzë Drinit, tek pinim një kafe turke. U qetësua kur i dhashë sigurinë e pa-autorizuar nga askush se Walt Whitman mbetet prapë një poet tepët i vlerësuar jo vetëm në Angli, por dhe në SHBA! Dua të them me këtë, se rrallë një poet tjetër të ketë jetuar aq shpirtërisht me poezinë, sa ç'jetonte Ndoc Gjetja. Për

Ndocin, Poezia mbetej një tempull, ku mund të flitej veç me zë të ulët, duke përjashtuar fjalët dhe ndjesitë vulgare. Si në një Tempull religjioni a si në një Bibliotekë Kombëtare. Dhe ta mendoje se këtë rregull të shenjtë ai e aplikonte me rigorozitetin më të madh, pikërisht në një qytet ky vulgariteti dhe mediokriteti përbënin ndoshta nëntëdhjetë e nëntë përqind të materialit ndërtues të bisedave dhe humorit të jetës së njerëzve të këtij qyteti.

Një monografi të shkëlqyer për jetën dhe figurën e Ndocit poet dhe njeri ka shkruar romancieri dhe tregimtari i njohur Kujtim Dashi, njeriu që i pat qëndruar më pranë Ndocit, pasi ai u pat kthyer në qytetin e lindjes. Është një monografi për t'u admiruar për nga ndershmëria! Librat e Kujtim Dashit kushtuar Ndoc Gjetjes janë një tregues zemër ngrohës i popullaritetit të poetit. Por dhe një udhërrëfyes për atë që do të njoh nga afër jetën e Poetit. Një libër tjetër memuaristik kushtuar kujtimit të Ndoc Gjetjes ka shkruar më vonë dhe shkrimtari dhe botuesi Mark Simoni... Duken sikur këto libra kanë patur parandjenjën për t'i shërbyer së vërtetës në vitet e më vonshme, kur ca njerëz sharlatanë e të pavlerë përpiqen të na tregojnë ne, miqve të Ndocit, me ca mllEFE katundesh, se si miqtë e vet e patën braktisur poetin.. Kam lexuar në

këto shkrime për varfërinë e Ndocit. Për vetminë e tij. Dhe sidomos për braktisjen e tij. Dhe për fatkeqësinë e tij. As varfëria dhe as pasuria nuk janë element determinues në krijimtarinë e Poetit. Ndoc Gjetja mbetet një krijues që kishte një dinjitet të madh. Kurrë nuk fliste për varfërinë e vet. Sepse varfëria e tij ishte një pjesë e varfërisë që e ndanim të gjithë ne në mënyrën më të barabartë. Dhe nuk qe kurrë i vetmuar. Si mund të jetë një Poet i vetmuar, kur ai shoqërohet çdo ditë nga Muza poetike e vet? Dhe kurrë i braktisur. Madje mund të them se ishte më tepër nga ç'duhej i rrethuar nga njerëz të gabuar, banalë dhe intelektualisht provincial. Ata që e duan me të vërtetë Ndoc Gjetjen duhet të lexojnë poezitë e tij. Dhe të shkruajnë për poezinë e tij. Jo në mënyrë banale anekdotike. Por të shkruajnë për vlerat e poezisë së tij. Dhe ata që duan të ankohen për braktisjen e Ndoc Gjetjes nga shokët sa qe gjallë poeti, thjesht ngase nuk mund te mos shajnë e shpifin, duhet t'u kishte shkuar ndërmend të ankoheshin e të shanin se dhe Pallati i Kulturës së qytetit të vogël të Lezhës nuk mban as pas vdekjes se tij emrin e Ndoc Gjetjes dhe as atë të Gjergj Fishtës a të Ndre Mjedes. Dhe as ndonjë Shkollë e Lezhës. Madje as dhe ndonjë rrugë në njërën nga qoshet e qytetit ku ai jetoi dhe ndërroi jetë! Në një kohë që emrat e kolegëve të vet më me pak talent dhe merita estetike nga ai, i mbajnë rrugët dhe bulevardet jo të vogël të qytetit të Lezhës, por të vetë Kryeqytetit shqiptar.

Më poshtë po postoj një Poezi për Ndoc Gjetjen. Poezia ime është shkruar dhe botuar me 27 Maj të vitit 1972, në gazetën “Zëri i Rinisë” - kur sapo kishim filluar të botonim në shtypin shqiptar si Ndoci, dhe unë.

Preç Zogaj, nga ana tjetër, vite më vonë, ka shkruar dhe botuar dy poezi te mrekullueshme kushtuar mikut tonë, Ndoc Gjetjes. Poezi Antologjike, një rrëfyes se si mund të kujtohet një mik Poet nga një krijues tjetër.

Po e sjell këtë poezi timen të vitit të largët 1972 në vëmendjen e lexuesve, për të kujtuar dhe një herë si mund të shkruhet dhe kujtohet, me dinjitetin e fjalës së kulturuar, një mik Poet si Ndoc Gjetja- dhe jo me pëshpëritje klubesh dhe kafesh të provincave baltonore të Ballkanit. Qofshin ato në Lezhë, Detroit, Çikago a në lagjet periferike te Kabulit.

POEZIA KUSHTUAR NDOC GJETJES 1972

Gazeta “Zëri i Rinisë”, 27 Maj 1972
nga poeti 20 vjeçar, Rudolf Marku.

N.GJ.

Kaloj përditë pranë heshtjes së tij.
Të tjerët bëjnë zhurmë,
Të tjerët thonë se heshtja kurr; s'të sjell lavdi.

Brenda mureve të heshtjes dita dhe nata shkrihen në një,
Ja ku shfaqet i krrusur mbi letrën e bardhë,
Të tjerëve nga vetja u jep çdo gjë.

Në dhomën e tij gjithë ngjyrat e ëndrrave kanë stinët,
Dita zgjatet gjithmonë der' në kufirin më të largët të natës,
Të tjerët mburren se e kanë parë hënën gjatë ditës.

Në një kohë tjetër, që e qujmë -dikur
Do përlulen përpara tavolinës së tij,
Ata që bënë zhurmë dhe nuk ëndërruan kurr!

Një ndër ndodhitë më fatlume të këtij fillimviti ishte marrja në dorë e romanit “Pushka e Trathtarit” të Zef M. Harapit, botuar në Shkodër më 1914, si pjesë e kolanës “Vepra Pijore” e shtypshkronjës së Zojës së Papërlyeme. Është e panevojshme, besoj, të sqarohet se në këtë rast, ashtu sikurse përgjatë gjithë asaj periudhe, termi shtypshkronjë i referohet në fakt një enti botues dhe ky në fjalë është më i hershmi në Shqipëri.

Zef Harapi, i lindur më 1891 në Shkodër, i cili ndërroi jetë më 1946, i paraqiti lexuesit shqiptar këtë roman kur ishte 33 vjeç. Ishte kohë kur gjinia e romanit në gjuhën shqipe ishte tejet e brishtë, prandaj, sapo lexova faqet e para, u godita prej një vetëdijeje shumë të lartë narrative që autori tregonte. Mospërputhja e rendit të historisë me atë të rrëfimit bën që mbase në këtë tekst të gjendet analepsa e parë në historinë e prozës shqipe. Me vajtimin e Lules ndër varreza për Lekën, birin e saj, zë fill teksti, ndërsa historia në vetvete gjenezën e ka te vrasja e tij, çka rrëfëhet një kapitull më mbrapa. Mandej rrëfimi gërsheton dy histori paralele, atë të Lules që shkon në qytet dhe perpecitë e saj trajtohen ndër disa kapituj që mbyllen me kthimin e saj sërish në fshat dhe pikërisht atëherë, rrikthehem prap te koha e largimit të saj për në qytet, por këtë herë, për të shoqëruar të bijën, Prendën, në peripecitë që kalon e mbetur vetëm në fshat. Historitë e të dyjave këtu njësohen dhe i bashkangjiten ritmit të rrëfimit e kështu vazhdon deri në mbarim të romanit.

Dendësia e ngjarjeve dhe e personazheve është mahnitëse, ashtu sikurse edhe përshkrimi i tyre, me një frazeologji të jashtëzakonshme që, përtej shtresës estetike mbart edhe atë antropologjike për mënyrën se si jetonin, komunikonin apo në çfarë besonin e nuk besonin njerëzit në atë kohë. Të gjitha këto, bashkë me përfshirjen në tekst të pasazheve historike mbi madhësinë e atyre trojeve një herë e një kohë i japin romanit natyrën e një vepre të rilindjes së vonë shqiptare, me tipare të forta ama të romantizmit dhe të realizmit.

Në këtë shkrim, do të vështrojmë pak më gjatë pikërisht kompozicionin si dhe frazeologjinë.

Kompozicioni

Sikundër e thashë pak më lart, bashkërendimi i linjave të rrëfimit është krejt i veçantë për kohën dhe kontekstin. Ndarja e romanit në dyzet *nye* i jep autorit mundësinë ta ruaj, ashtu sikurse i duket e përshtatshme, secilën qasje narrative, pa e ndërlikuar leximin, proces i cili, duhet mbajtur parasysht se në kohën kur flasim jo vetëm nuk ishte kaq masiv, por përkundrazi: kufizohej në një leksik të vogël që njihej prej asaj mase edhe më të vogël joanalfabetësh.

Ngjarjet vendosen në Vilajetin e dikurshëm të Shkodrës, nga Tivari në veri, deri në Shkodër si skaji më lindor. Përfshijnë Tivarin e Shkodrën, Shasin, Shllakun, Mazrrekun, Drishtin, Komanin etj.

Personazhet e shumtë sillen rreth dy kryesoreve, Lules dhe së bijës, Prendës. Djali i Lules, Leka, vendosë *me buejt* te një shtëpi malazezësh, por ata e *vënë në lojë*, andaj ai detyrohet *me shtie mbi derë t'ÿne*. Kështu fillon një rrjet i pafundmë gjakmarrjesh i cili merr përpara shumë e shumë njerëz, nga Leka, deri te bamirësit e familjarëve të tij, sigurisht, pa kursyer as nga ana e *gjaksit*.

Lules, pasi i vrasin Leken, i mbetet edhe një djalë, Marashi të cilin ia grabisin. Me shpresën se do ta gjente disi, ulet nga Shasi në Shkodër që të takojë një prift, Dom Palin e Shkodrës. Rrugës ama, gënjehet prej një bashkështegtari dhe kthen nga një hoxhë, *haxhi Ramadani*.

Është shumë interesante se si, bashkështegtari që i tregon për hoxhen, kur i përshkruan këtë të fundit, përdor një numër të madh huazimesh turke, krejt të panatyrshme në tekst, që autori i vendos me *kursive*: «Me e diit ti kush është haxhi Ramadani, *bir taman* t' falisë mendja! Kaa shkue dy herë a trii n' Qaabe; kaa çue me e thirrë vetë Stamolla, e s'e kaa baa *kabuull* me vojte atjë, por don me ndëjë n'*vatan* t' vet, do me kënë *vatanlii* per me baa mirë e me baa *sevaap*. » (fq.28)

Arti i narrativës në romanin “Pushka e Trathtarit” (1914) të Zef Harapit

Nga Andreas Dushi

Një e tillë qasje mjeshtërore ndaj gjuhës, ajo çka padër Justin Rrota nënkuptonte kur thoshte “Njeriu mundet me e dredhë giuhen nga dialekti në giuhen e shkrimit”, na tregon se autori, bashkë me vetëdijen narrative ka edhe një vetëdije gjuhësore krejt të veçantë në diakroninë e saj.

Duke qendruar sërish te ky pasazh i romanit, te takimi i Lules me Haxhinë kemi të bëjmë, mbase, me shpërfaqjen e parë të ironisë në romanin shqiptar, diçka që më vonë do ta shohim edhe te dialogu i mjekut me bashkësorin e pacientes së tij te “Doktor Gjilpëra” e Konicës.

Lula, kur ishte nisur nga Shasi, kishte marrë me vete një gjel që t'ia dhuronte priftit, por kur hoxha e sheh, i thotë:

“«Qe, moj moter; tha ne e mramë haxhia, djali s'kaa me t' kthye deri saa t' dalin doret njiky gjel e me ardhë aj n'kamë t'kti; une po t' nap nji ket pée, e tek t'vini djali tu shpia kee me ja lidhë per fyt trii net rresht; e t'a diish se t'a kan zatetë gjiniit e s' doon me t'a lshue.... E po tash gjelin?»

«Nevojen t'ëme t'a diftoj Hajdari, zotnii, e ket gjel e kam prûu mé e shitë per bukë”

pergjegji Lula.

«A maa fort rri dy trii net paa bukë e me t'kthye djali, a por...

«As paa bukë s' rrihet, haxhi» Ja priti Lula tuj i raa n' fjalë. E haxhia:

«Une jam tuj thënë me m'a falë mue gjelin, e tash po t' shkruet edhe nji *hajmalii*; me e tretë a â punë qi bâhet? *estak furullah!*»

«Nevojen t'ëme... » E ju xûu fjala n' gojë Lulës prej vajit e shini lott me rubë t' krees.

«Kajd, hajd ti per mue; por Marashi, qi po thue, s'kaa me t' kthye» e diqyssh me idhnm u suell, e la n' kamë e shkoj.

«Paç vedin n'çafë» i tha katundari Lulës tuj e shikjue per s' lerg haxhiin.” (fq.30)

Raporti i së ndërgjegjshmes dhe së pavetëdijshmes që Eric Fromm trajton në esenë e tij “Natyra e Ëndrrave”, duket se pasqyrohet edhe në roman, ku Lula, pas një mbrëmjeje jo shumë të qetë, shtrihet dhe pasi u zë gjumi, sheh këtë ëndërr:

1 Shih. From, Eriç, “Natyra e Ëndrrave” në “Gjuha e harruar”, përkth. F. Dibra, shtëpia botuese “Fan Noli”, 2009, fq. 26-44.

Zef M. Harapi me zonjën, Age Lula Harapi.

Foto Marubi. Shkoder, 1938.

(Foto e arkivit të S. Çapalikut)

Vizatim nga Anastas Kostandini - Taso

“Raa e fjet: por ç'gjum t'zii bâni se ! ç'farë ândrrash pau! Ajo shifte Leken e shtriim mjedis t' odës e vedin kahë ja bâte gjâmen, Marashin e vogel kahë ja vjedhshin do nierz t'paanjoftun e si u vëtë mrapa neper shtigje e shkrepâ deri m'nji shëj vendit, kû dojshin me ja therë e me ja mytë.... Merrte me ngaa tu djali i vet, por nuk i punoshin kamët e mette.” (fq. 44)

Këtij romani nuk mund t'i mungonte historia e një dashurie të pamundur, e cila përballet me vështirësi të shumta dhe, sapo ngjan sikur po realizohet, në fakt ndodh e kundërta: merr fund. Vata është djalë i familjes ku Prenda, e kërcënuar në mungesë të së ëmës, strehohet. Edhe si kushërinj të largët, mirëpritet në atë shtëpi për njëfarë kohe gjatë së cilës, fillon të krijojë një pëlqim për Vatën. Kohë më vonë, Vata e kërkon dhe e gjen e të dy i premtohen njëri-tjetrit, e ky premtim shkon drejt realizimit pasi Prenda martohet në Shllak dhe arratiset, një ditë, bashkë me Vatën që sërish, pasi e ka kërkuar për shumë kohë, e gjen. Dhe sa po arrijnë Tokën e Premtuar ku do të jetonin të lirë – Shkodrën në këtë rast – kapet prej familjarëve të të shoqit dhe kthehet në shtëpinë e tij, ndërsa Vata vritet.

Pastaj, ajo pajtohet sërish me të shoqin dhe familjen e tij e pas shumë vitesh, e thirrur nga e ëma, pra Lula, që po jepte shpirt, të gjithë shkojnë ta shohin *për të mbramen* herë. Ajo e merr veten, e bija kthehet te shtëpia e saj dhe sapo Lula mbetet *qyqe vetun* prap, Marashi kthehet, e merr me vete e jetojnë të lumtur.

Ngjarje të tilla *madhore* lidhen ndërmjet tyre falë të tjerave më pak të rëndësishme apo edhe të tjera, krejt jo të domosdoshme. Prandaj, romani është i kompozuar jo veçse në *nye*, por edhe në *theksime*, pra ngjarje që e ndryshojnë kushedi sa herë rrjedhën e romanit:

1. Vrasja e Lekës. – 2. Grabitja e Marashit. – 3. Ikja e Lulës në Shkodër. – 4. Takimi me dom Palin e Shkodrës. – 5. Ngacmimi i Prendës nga gjaksi që e don për grua. – 6. Strehimi i Prendës te miqtë. – 7. Luftimi në shtëpinë e miqve mes gjaksit që do ta grabisë dhe atyre që duan ta mbrojnë. – 8. Ndihma nga Arqipeshkvi i Tivarit. – 9. Fejesa dhe martesa e Prendës. 10. Arratisja e Prendës me Vaten, kapja e saj dhe vrasja e tij. – 11. Kthimi i Marashit, ase Fundi i Lumtur.

Romani pra ndërtohet i gjithi sipas raportit shkak-pasojë dhe pasoja, menjëherë ktheht në shkak për një pasojë të mëvonshme që mund të vijë edhe menjëherë mandej, ose do t'i duhet pak kohë ta tregojë vetveten. Ngjarja A pra mund të lidhet me ngjarjen B, B-ja me C-në e kështu me radhë, por ndodh edhe që A-ja të lidhet me C-në, B-ja me E-në, C-ja me D-në e sa e sa kombinime të tjera.

Disa ngjarje marrin formë nëpërmjet *kallximeve historike* (rëndësia e Shasit, pesha e dikurshme e Komanit dhe e Drishtit, çfarë shkruhet në *Illyricum Sacrum* për trojet arbnore etj..) e të tjera, nëpërmjet *moralizimeve*. Te ky rasti i fundit, moralizimi, duhet thënë se ndihet shumë qartë shqetësimi i Harapit të mos dukej sikur e përligjte arratisjen e Prendës me Vaten, prandaj ndalet dhe shpjegon pikëpamjen e vet mbi rastin:

“Me gjithë ket Prënda kaa m'u rrëjtë; e kaa m'u rrëjtë sikuer do grâa tjera t'ona, qi, sidomos nder malciina, prej zakonisht t'mrapshtë me i fejue e me i dhanun paa kqyrë aspak a jau do zëmra ket a njat shpii, ket a njat djal, tek e mramja çohen e ikin tuj marrë n' qafë vedin

e konakun e vet e shpiin e burrit t’paar. Fajin at herna e kaa po edhe gruja. Por shum herna e kan maa s’ fortit njata qi e martojn tuj baa n’asgjaa njat lirii t’arsyeshme qi kan djali e vajza me zgjedhë me urtii fatin, me t’ cillin, jo ata qi e napin, por vetë do t’rriin e do t’jetojn deri n’fill t’mordes.” (fq. 164)

Në një letër drejtuar Zef Harapit, shkruesi i saj i thotë *O Manzoni shqiptar*. Besoj se këtë mansonizëm, ai e vërente pikërisht/ edhe në kompozicionin e kësaj vepre.

Frazeologjia

Qysh në fillim, vajtimi i Lules te varri i të birit ofron një pasuri të jashtëzakonshme frazeologjike:

[I Lumi] *desht me t’falun n’hyll t’lig; desht me m’lânun kercun t’shkretë; shpiis s’onë ju vuu ferra ndërë... votra i a mihë me shaat... zjarmi i â shkimë me ujë... nder nee â shkimë qiri i Shen Kollit... â baa kulm e temel bashkë...* (fq. 4-5)

Natyra e kësaj frazeologjie, bashkë me *thirrjen e të vdekurit*, e pasurojnë teksti me një ndjesi të lehtë poetike, me atë fllad të poezisë epike që shprehet me një lirizëm krejt të veçantë, sikurse përgjithësisht është *vajtimi*.

Për ta zbërthyer domethënien e shprehjeve, na vjen në ndihmë një botim i dalë sëfundmi, “Fjalë ári” i Aleksandër Sirdanit (Botime Françeskane, Shkodër, 2024). Përmbledhja e frazeologjisë popullore ndërmerret prej Sirdanit, tanimë i shpallur i Lum nga Kisha Katolike, si iniciativë jo vetëm për ruajtjen, por edhe dokumentimin e saj, prandaj herë pas here, punën e vet në këtë lamie, ai e boton edhe si libër më vete², edhe në revistat e kohës si “Hylli i Dritës” dhe “LEKA”. Ky botim e përmbledh gjithë këtë kontribut.

Shprehja e parë e shkëputur nga *vajtimi* ka domethënien e *lindjes në një mot të keq*, pra djali ka lindur në kohë të keqe, ndërsa pjesa e dytë, të gjitha shprehjet përbërëse të saj, tregojnë se tani, me vdekjen e djalit, *asaj shtëpie i janë shuar të gjitha arsyet pse të mund ta hapi derën*.

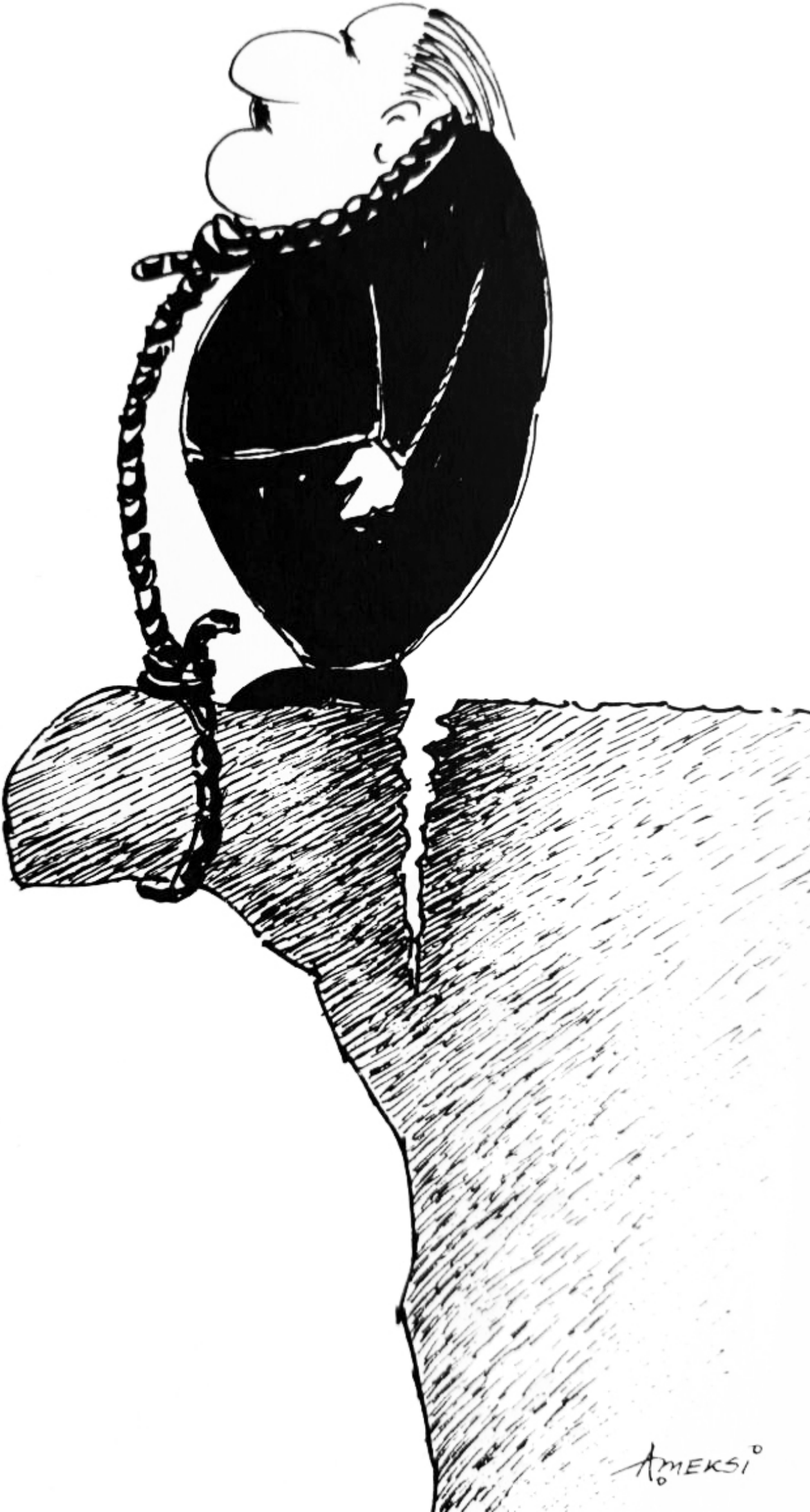
Por kjo është vetëm një pjesë e vogël e pasurisë së jashtëzakonshme frazeologjike që thur tekstin dhe përdoret në të. Në vijim, do të tregojmë disa shembuj domethënës prej saj që gjenden në të gjithë romanin:

Po i shti vesh të n’lesh. (fq.31); *Ma mirë që i kjan shpërgajtë, se me i pas kjamun armët.* (fq. 47), *T’shikjoftë mordja me sy t’majtë.* (fq. 60) *Po na bân me ikë tym doset* (fq. 75); *Sa çon miza n’krah* (fq. 85); *Nuk m’ndrron me mish t’dashit.* (gq. 85); *Ka fjala del shpirti.* (fq. 108)

Është interesante se si, edhe pse në Kanunin e Lekë Dukagjinit thuhet qartë se *Gjaku s’bahet giobë* (nye 128), prapëseprap në roman kërkohen *qeset e gjakut* (fq.123).

Një pasuri e tillë etnografike në shprehitë e popullit të asaj kohe përdoret nga autori në përmbushje të *missionit romantik* që ai si shkrimtar, brenda periudhës së tij, i vë vetvetes. Rimarrja e materialeve prej kësaj gurre shpirtërore shihet, bashkë me faktet historiografike që përmendëm pak më sipër, si një shteg orientues nëpër të cilin arrihet te vetëdijësimi i kombit për një të shkuar aq të lavdishme, sa të ketë prodhuar jo vetëm qytetërime të lashta e ndodhi legjendare, por njëkohësisht një aftësi shprehjeje të shtresëzuar në disa rrafshe semantike që shqipja kishte ofruar në kohën kur e gjitha pati zënë fill.

Bashkë me pak vepra të tjera, “Pushka e Trathtarit” qëndron më së miri në prozën romantike shqiptare dhe më shumë se njëqind vjet pas botimit të saj, thërret domosdoshmërinë e ripropozimit nëpërmjet ribotimit, ashtu sikurse të tjerë libra që padrejtësisht u lanë mënjanë gjatë komunizmit dhe vijnë akoma të shoqërohen prej epitetit jo të vërtetë “letërsi minore”, duke shmangur qëllimisht vështrimin kuptimplotë të një vepre letrare: atë brenda kontekstit shoqëror, historik, gjuhësor dhe etno-antropologjik kur u shkruan dhe u botuan.

Karikatura nga Arben Meksi

2 D. Aleksander Sirdani (përgat.), “Fjalë ári”, shtyp. “Zoja e Papëryeme”, Shkodër 1928.

Ibrahim Kadriu është njëri nga shkrimtarët më të njohur në Kosovë. Aktiviteti i tij krijues shtrihet në një periudhë kohore që daton që nga viti i largët 1969 dhe fatmirësisht vazhdon të prodhojë kryevepra edhe sot në ditët tona. Ai ka lëvruar letërsinë për të rritur, por edhe atë për fëmijë, ka lëvruar kryesisht prozën, por edhe poezinë, vepra e tij është përkthyer në disa gjuhë të huaja, si serbokroatisht rumanisht, norvegjisht, në gjuhën malazeze, në italisht, në greqisht, suedisht, turqisht e arabisht, ndërsa disa vepra të këtij autori të njohur si drama e komedi edhe janë ekranizuar. Njëkohësisht Ibrahim Kadriu ka kryer në vijimësi edhe punën e redaktorit si në gazetën “Rilindja” e “Zëri”, në revistën “Plejada” e atë të kryeredaktorit të revistës “Hareja” etj. Për veprën e shkrimtarit Ibrahim Kadriu, natyrshëm janë bërë plot shkrime e vlerësime nga kolegët e tij, nga institucionet e Prishtinës etj, dhe vepra e tij është vlerësuar me shumë çmime e vlerësime rajonale, kombëtare e ndërkombëtare. Rreth veprës së tij janë shkruar libra të plotë si nga prof. dr. Anton Nikë Berisha, nga prof. asoc. dr. Labinot Berisha, nga prof. dr. Mahmut Hysa, nga Mr. Sc. Arsim Halili e Fatmire Duraku, por sa më shumë të flasësh rreth tyre, aq më shumë vlera mund të shpalosen për lexuesin e shumtë, ndaj asnjëherë nuk është e tepërt të shkruash për të. Kjo sepse Ibrahim Kadriu në veprën e tij rrok shumësi temash e tematikash që e bëjnë atë të larmishme e të vlershme në çdo kohë, por edhe sepse stili i tij i rrëfimit artistik është shumë i veçantë e i personalizuar, i tillë që, siç konstatojnë prof. dr. Mahmut Hysa “...është ndër të rrallët në letërsinë tonë bashkëkohore që e ka ndërtuar identitetin e vet letrar...”¹, gjë që e bën lexuesin të mbetet i lidhur me veprën e tij edhe për këtë shkak, krahas anës përmbajtësore që sjell në rrëfimet e tij. Dy romanet që kam marrë kohët e fundit në shqyrtim, për të cilët dua të shpalos mendimin tim thjesht si lexues, jo si specialist letërsie (edhe pse nuk jam i tillë, por edhe se me këto cilësi kanë shkruar vepra të tëra kritikë e studiues të njohur që edhe i ceka diku më lart), “Loja e Fundit” dhe “Pengu”, që në dukje nuk i lidh asgjë me njëri - tjetrin, madje as koha e të shkruarit të tyre, pasi i pari është botuar për herë të parë në vitin 1993 dhe ribotuar në vitin 2022, kurse i dyti është botuar në vitin 2020, por me një lexim të vemendshëm ato kanë plot anë të përbashkëta.

Cilat janë disa prej tyre?

Pavarësisht tematikave të shumta në dukje që rrokin të dyja këto romane dhe që vijnë tek lexuesi përmes shpalosjes së një shumësi ngjarjesh, të dyja romanet kanë një temë e një qëllim: të shpalosin artistikisht bukur, pa zmadhime e zvogëlime, represionin e regjimit serbo - jugosllav ndaj popullsisë shqiptare të Kosovës. Nuk do të ishte ndonjë veçanti e madhe kjo tematikë, në se ajo do të vinte në librat e Ibrahim Kadriut me pamje policore, që pushtojnë sheshet e Prishtinës, me reparte ushtarake të armatosura deri në dhëmbë që shtrihen në të gjithë teritorin e Kosovës, duke tejkaluar edhe dendësinë e popullsisë atje, me burgje e dhunë të hapur, me sigurimsa e represion të fshehur, por të pranishëm në çdo qelizë të jetës së shqiptarëve nën Serbi, ashtu siç jemi mësuar t'i shohim, t'i lexojmë e dëgjojmë të gjithë, por fakti se autori e referon atë situatë dramatike tek lexuesi përmes paraqitjes së dramës së brendshme të personazheve të tij, e bën rrëfimin sa rrëngqethës, po aq edhe të bukur dhe emocional. Autori, ka vënë në qendër të rrëfimit të tij, në të dyja këto romane të bukura, nga njëra anë gazetarët e kohës, kronikanët, njerëzit që pasqyrojnë realitetin e zhvillimeve në shoqërinë komuniste jugosllave të kohës në tërësi, e atë kosovare në veçanti, e nga ana tjetër përshkruan përpjekjet e regjimit shovinist serb, që në plan të parë e mbi të gjitha të goditej pa mëshirë fjala e lirë, arti e kultura në tërësi, gjuha shqipe, si rruga më e lehtë për t'i zhveshur shqiptarët nga identiteti i tyre i vërtetë dhe për të lehtësuar rrugën e asimilimit të tyre. Tek romani “Loja e Fundit” ngjarjet shtjellohen të alternuara, të cilat autori i sjell si “shënime të kronistit”, po aq edhe përmes zhvillimeve të tjera interesante të cilat pasqyrohen në këto vepra, aq edhe përmes psikologjisë e ndërgjegjësimit në rritje të shqiptarëve për të reaguuar masivisht përmes rritjes së vetëdijes, apo “dalja e narkozës”, siç e quan ai diku, po aq edhe përmes manovrave të pushtetit për t'i ndaluar që të vërtetat të dalin në publik.

- *Shënime leximi nga romanet e shkrimtarit Ibrahim Kadriu: “Pengu” (2020) dhe “Loja e Fundit” (Botim i dytë i plotësuar, 2022, botimi i parë 1993) -*

Dy romane të Ibrahim Kadriut, që nuk e humbin aktualitetin

Nga Llesh Ndoj

Ndërsa tek “Pengu” i gjithë rrëfimi vërtitet rreth një gazetari, Bekim Përroni, që udhëton drejt Beogradit për të përgatitur një shkrim rreth një shqiptari “që nuk flet shqip”, si dhe një mundësi të talentuar, Lirik Dashi, me të cilin e pati bashkuar rastësia në tren dhe që pësojnë edhe fatin eurvejimit e ndalimit policorë, thjeshtë sepse “flasim shqip”. Më tej autori sjell në vemendje një personazh të quajtur “trashaluqi” shqiptar që flet e kupton shqip, por “fle gjumë” e regjistron bisedën e tyre, për t'a përkthyer në serbisht duke i përplasur ata në polici, sa tek urrejta e milicëve serb, aq edhe tek marrëdhëniet njerëzore që nuk njohin etni. Është e kuptueshme kjo zgjedhje e autorit edhe për shkak të përvojës personale e të punës që ka bërë në organet e shtypit për një kohë të gjatë.

Nga ana tjetër, për arësye përzgjedhje personale dhe për të qenë korrekt me realitetin e atkohëshëm, që ai i referohet në romanet e tij, sidomos vitet e tetëdhjeta e në vijim, autori ka një qasje krejt të veçantë në vështrimin dhe përshkrimin e realitetit. Ai nuk do të sillte asgjë të re në se do të fliste për mbledhje qeveritare në Beograd, ku gjithshka flitej serbisht, për polici e ushtri serbe, për sigurim serbo - sllav etj, pasi këto ishin gjëra të zakonshme në atë regjim dhe në kronikat e kohës, por e sjell dhunën e represionin serb përmes gjuhës shqipe. Kur e them këtë, nuk kam parasyshë gjuhën e shkrimtarit, por faktin se personazhet e këtyre romaneve flasin shqip edhe kur bëhet fjalë për dhunë e represion. Është fakt i njohur botërisht se asnjë regjim i huaj nuk mund t'i realizojë qëllimet e veta pa bashkëpunimin e sejmeneve vendas, e kështu ka ndodhur realisht edhe në Kosovë, e po ashtu e sjell edhe autori, me një frymë realiste, nisur “...jo nga entropia (zmadhimi) i ngjarjeve pse e ka sensin e masës për të treguar, aq sa lejon dhe ashtu si e lejon teksti letrar...”².

Sidomos tek “Loja e Fundit”, gjithë materiali letrar vjen sa përmes kronikës së gazetarit, aq edhe përmes zhvillimeve tek “kukullat kosovare” në qeverisjen rajonale, si zgjatime, apo tentakula dhune të qeverisjes së Beogradit.

Në qendër të tij janë vënë personazhe si “trashaluqi” tek romani “Pengu”, apo Surratan Molari, Zymryt Veroni, Florin Rezbui etj, tek “Loja e Fundit”, të cilët përfaqësojnë zyrtarin tipik servil, zëdhënës të regjimit, që kurrë s'folën me zërin e tyre të brendshëm, por u bënë megafonë të Beogradit prej të cilit i merrnin të gjitha urdhërat, duke rënë pre e orekseve të tyre për pushtet, për jetë ndryshe nga të tjerët, për darka, dreka, vetura e femra. Bile ata shisnin edhe familjet e tyre, vetëm për t'u ngritur në karrierë e këtë karrierë e shfrytëzonin për t'i bërë keq çdokujt që nuk lëviz në të njejtë “binarë” me ta në “trenin” e regjimit dhe që nuk kishin të njejtat mendime si ata. Mbledhjet e nivelit të lartë, që pasqyrojnë shkrimtarin herë pas here në rrëfimin e tij artistik, dënimet e gazetarëve thjesht për “ngjyrën blu” të kronikës së tyre, pasi ajo (e vërtetë kjo) pasqyrore represionin e policisë serbe, darka e Surratan Molorit tek shtëpia e Zymrytit (deri atëherë një nëpunës më pak se i rëndomtë në kryeqendër), huret e së shoqes, Hajries, dehja, fjetja në një kravat me të e Surratanit, e ngritja në karrierë e menjëhershme e Zymrytit pas asaj nate “të magjishme” në kasollen e vjetër të lagjes pa plan urbanistik e rrethuar me llamarinë, siç e paraqet autori, e përshkruajnë bukur gjithë situatën, dhe e gjitha kjo vjen përmes depërtimit në psikologjinë e personazheve që ka zgjedhur autori për t'ia rrëfyer lexuesit. “Procesi i diferencimit” i nxitur nga Beogradi, ushtrimi i ndikimit të sigurimit të shtetit dhe diktimi i gjithçkaje prej tij, veprimet e Zymryt Veronit në shërbim të kësaj çështje e bëjnë gjithçka të duket se po shpaloset para syve tuaj sikur të kishte ndodh dje e lexuesi të kishte qenë vetë aktor në ato skena sa makabër, aq edhe të turpshme.

Përkundër këtyre personazheve dhe ngjarjeve të dhunshme e të turpshme njëkohësisht, autori ka ditur të vejë gjithnjë elementin pozitiv, gjykimin e tyre të kthjelltë, ndjenjën patriotike e dashurinë njerëzore që vijnë kurdoherë triumfuese. Kjo ndodh kudo në romane e vepra letrare, por autori Ibrahim Kadriu i ka sjellë me një gjuhë kaq realiste e pa

teprime, sa njeriu jo vetëm i kupton e nxjerr konkluzione të shëndosha mbi to, por edhe i duket vetja se “lundron” edhe ai në të njejtin shtrat ku autori i ka vënë ngjarjet. Bukur shpaloset tek “Pengu” personazhi i quajtur mixha Azem, shqiptari i marrë peng nga regjimi i huaj që fëmijë, vetëm pse i ati kishte qenë luftëtar e kundërshtar i vendosur e për shkak të përndjekjes nga të huajt, kishte dalë kaçak, i cili edhe pse nuk fliste shqip, mbetej një shqiptar i mirë e i vlonte shpirti e malli për atdheun, ashtu siç vijnë bukur episode nga emigracioni politik, si në rastin e Erblin Kurexhës që kishte lënë nënën, gruan e fëmijët e ishte arratisur nga represioni e dhuna, apo Sulo Bardhi që kishte edhe një rrugë me emrin e tij në Zvicër, por që në atdhe e burgosën etj. Interesant është edhe akti i dhunës nga një serb ndaj një serbeje, vetëm sepse e kishte diktuar se kishte folur me një shqiptar, gazetarin Bekim Përroni, përkundër të cilit qëndronte vetë serbja, studente - kamariere e familja e saj që lidhin miqësi me gazetarin, apo sportelisi i hotelit në Beograd që e përkrah atë, e plot raste të tjera, rrëfyer natyrshëm, me vërtetësi e bukuri artistike nga autori i këtyre romaneve. Gazetarët e kronikanët kosovarë paragjykoreshin nga regjimi e përndiqeshin, thjesht sepse punonin në organet shqiptare të medias. Shkrimet e tyre kalonin në një skanër të shumëfishtë e në rast se zbuloheshin diçka në to edhe gazetari edhe redaktori rrezikonin jo vetëm vendin e punës, por edhe burgun. Nga kjo situatë, tek shumë syresh mori udhë autocensura, apo fshehja e të vërtetës edhe ndaj vetes, por gjithnjë përballë kësaj triumfoi puna e tyre e palodhur që ishte zëri i vërtetë i vuajtjeve të shqiptarëve e ndërgjegjja e tyre e ringjallur. Një gazetari ishte dënuar vetëm se kishte shkruar diku “Energjia e vetëdijes, çlirim nga narkoza...”, që nënkuptonte çlirim nga frika e represioni, por në ndërgjegjen e tyre profesionale sundonte mendësia: “Do të jemi mëkatarë në se nuk i shkruajmë të gjitha, në se shkruajmë me maska...”. Ishte kjo devizë që i bëri ata zëdhënës të revoltës e pararendës të zhvillimeve historike që e pasuan atë.

Shpesh autori e sjell rrëfimin e tij përmes dialogjeve që bëjnë vetë personazhet, e kjo i jep jo vetëm bukur rrëfimit, por edhe natyrshmëri atij e lehtësi lexuesit në të lexuarit e të kuptuarit të thelbit të rrëfimit. Janë të shumta këto dialogje, prej të cilave do të veçoja atë mes gazetarit Guri Zhuja e kronistit, pasi kanë dalë nga një vizitë tek një shkrimtar “që kishte influencë politike” e ku zhgënjimi i tyre ishte i madh: “E po, eja në vete djallë. Njëherë e përgjithmonë shlyej konsideratat ndaj njerëzve të cilët, anipse mbajnë farë posti, asnjëherë nuk kanë arritur të ecin me kokë të vet...”, gjë që e portretizon bukur atë për të cilën folëm edhe më lart, për sejmënë që flitnin shqip e që shërbenin serbisht, më tej ai vazhdon e shpjegon fjalët që ai (shkrimtari me influencë politike) u kishte përsëritur disa herë për të ashtuquajturën “procedurë normale”, gjë që për ata nënkuptonte arrestim – dhunë - harrime në qeli - dënime pa gjyq e pa fakte. Ndërsa dialogjet në darkat e qefet e pushtetarëve të lartë dhe zonjave të tyre, kryesisht nën avujt e dendur të alkoolit, janë një kapitull më vete i gjetjeve për t'a portretizuar të keqen nga brenda tyre, gjë që e bën rrëfimin mjeshtrore të autorit si një endoskopi të personazheve vetë, por edhe të regjimit serbo - sllav. Reagimin e shqiptarëve, autori e sjell jo vetëm përmes demonstratave e tubimeve në shesh, me portretin e nënë Razijes, plakë që e marrin studentët në krahë, me ngujimin e minatorëve të xehërorit, siç i quan autori, por edhe me reagimin e shoqërisë shqiptare ndaj pushtetarëve sejmënë e familjeve të tyre. Të mbetet në kujtesë rasti i familjes Rezbui, ku vajza studente në mjekësi ndjehej e harruar nga shoqëria, e diferencuar prej saj,

urrejtje që vjen me tavolinën ku studjonte ajo të pështyrë në çdo cep dhe e shoqja që ndjehej keq, e që e kërkon shkakun tek doktori Florin Rezbiu për shkak të qëndrimeve të tij pro së keqes, apo rasti i babait të Zymryt Veronit, Malë Veronit, që i sjell të birit në shtëpi thesin me 215 kapuçë bashkëfshatarësh, që nënkuptonte 215 gjaqe borgj, debati mes Hajries e Zymrytit, apo kundërshtimi i Durak Gorës ndaj Surratanit në një mbledhje diferencimi, që ishte puna më e zakonshme e atyre kohërave.

Kosova, dihet që ka patur (edhe ka) emigracion të vazhdueshëm, pasojë e kushteve të rënda ekonomike e kryesisht politike pararendëse, por edhe si një “derë e hapur” për shkombtarizimin e tyre, e si një “valvul shkarkuese” e tensioneve në rritje të popullsisë shqiptare atje. Të dyja romanet e trajtojnë bukur këtë temë dhe e sjellin edhe dramën e tij, fenomen që ka ndarë prindërit nga fëmijët, burrat nga gratë, djemtë nga nënat e nga shoqëria. Veçanërisht tema e emigracionit politik gjenë trajtim në përputhje me temën kryesore që ka përzgjedh autori, për të shpalosur dhunën e represionin e huaj, gjithnjë në rritje në Kosovën e atyre viteve.

Dy fjalë për stilin e të rrëfyerit të shkrimtarit, së paku në këto dy romane dhe nga këndvështrimi i lexuesit. Bie në sy menjëherë se autori e ka ndërtuar rrëfimin e tij, jo siç ndodh zakonisht në romane, ku rrëfimi bëhet i tejzgjatur, i pashkëputur nga fillimi deri në fund të tij dhe ku, në se e ndërpret leximin, zor të orientohesh lehtë kur do të duhet t'i rikthehesh përsëri, por me një shumësi nëndarjesh e ngjarjesh të trajtuara në to. Ndonëse në pamje të parë duket sikur autori trajton tema të ndryshme në secilën nëndarje, por në fakt ai e ruan bukur linjën ideore të rrëfimit, duke sjellë për lexuesit vepra cilësore, ku lexuesi lehtësisht e me pak vëmendje e fikson shtjellën e ngjarjeve, temën kryesore apo idenë e autorit në shumësinë e ngjarjeve që trajton, kulminacionin e zgjidhjen apo mesazhin, që është gjithnjë motivues. Tek romani “Loja e Fundit”, natyrshëm mesazhi vjen nga ballafaqimi i tipeve të ndryshme të personazheve të zgjedhura prej tij, vënia e atdheut, gjuhës, kulturës, lirisë mbi të gjitha përfitimet e tjera që rezultojnë të çastit e kalimtare, por edhe thirrja për reflektim i të gjithë atyre që për një apo disa arsye kanë “rreshqitur” në udhëtimin e tyre, përmes zhvillimit të fundit të ngjarjeve e metamorfozës së disa personazheve tipikë, kur ndërgjegjësohen për rrugën që duhert të ndjekin.

Jo vetëm paraqitja e shumë ngjarjeve apo rrokja e disa nëntemave brenda tekstit romanor, paraqitet interesante në këto romane të Ibrahim Kadriut, por edhe mbajtja e lexuesit në “ankth” të vazhdueshëm mbi ndodhitë që pasojnë njëra - tjetrën, e bën më të bukur rrëfimin, më të lexueshëm e të këndshëm të gjithë materialin. Lexuesi nuk arrinë të kuptojë deri në fund të veprave, as shkakun e përzgjedhjes së titullit përkatës nga autori, por e “kërkon” atë faqe pas faqeje duke i shfletuar ato. Vetëm në fund të romanit mëson se “Pengu” është mixha Azem, shqiptari i marr peng për të bërë të mundur dorëzimin e të atit kaçak, që kishte emigruar në Shqipëri, i cili edhe pse nuk e fliste shqipen, mendonte e vepronte shqiptarisht. Edhe tek romani “Loja e Fundit”, vetëm në fund të shtjellimit të ngjarjeve kuptohet pse është përzgjedhur ky titull, gjë që lidhet me zhvillimet psikike të brendshme të disa personazheve të librit, njerëz që vetëm kur ngjarjet marrin trajta dramatike, kur disa syresh “strehohen” në Beograd, e kur sheshet mbushen me demonstrues, kryesisht studentë, dhe ata e familjet e tyre veçohen nga shoqëria, vetëm atëherë ata marrin kthesën e madhe, e kjo ishte edhe “Loja e fundit” e tyre.

Janë dy romane, që jo vetëm nuk e humbin aktualitetin, por janë edhe pasqyrë nga brenda e vetë zhvillimeve historike në trevën dardane në periudhën kohore të cilës i referohet shtjella e ngjarjeve që ka sjellë autori Ibrahim Kadriu. Sigurisht që vepra e tij është e gjerë dhe e thellë dhe se reflektimi ndaj saj është punë e specialistëve e kritikëve të letërsisë, por këto shënime vijnë si një ftesë për njohje e nxitje për lexim të krijimtarisë së këtij autori, e cila udhëhiqet nga vlerat e principet ndërgjegjësuere kombëtare shqiptare.

Lezhë, më 12 qershor 2025

“Fëmijëria” e tejzgjatur e Letërsisë për Fëmijë

Nga Vangjush Saro

E dhe pse është bërë e udhës të cilësohet “Letërsi për Fëmijë e Të rinj”, në vështrimin tim, ajo duhet të jetë më së pari thjesht Letërsi; të vlerësohet dhe të lexohet nga një spektër i gjerë moshash. Letërsia e mirë i thyhen tabutë; dhe vjen te publiku në të njëjtën masë e standard, si gjithë krijimtaria tjetër. Por ajo për të cilën po flasim, është e paragjykuar; dhe sigurisht, jo pa arsye. Megjithatë, më duhet të them që në fillim të këtyre radhëve - dhe ky është thjesht një opinion - që Letërsia jonë e këtij zhanri ende mbetet në kuota tejet modeste.

Sigurisht, nuk i kanë munguar qasjet. Në poezi, spikatën autorë si Tasim Gjakutaj, Bekim Harxhi, Xhevat Beqaraj, Adelina Mamaqi, Lajde Staku, më pas Shkëlzen Zalli, Tatiana Kurtiqi, Ferit Lamaj, Jani Duri, Iliaz Bobaj, Agim Bajrami, Rifat Ismaili, Elmaz Qereti, Vasil Gjivogli, etj. Në prozë erdhën me përpjekjet e tyre më të mira Bardhyl Xhama, Loni Papa, Gaqo Bushaka, Petraq Zoto, Viktor Canosinaj, Shpresa Vreto, Astrit Bishqemi, Sokol Jakova, Ramadan Pasmaçi, Viron Kona, Thanas Jorgji, Stavri Pone, Fatmir Terziu, Ana Tisi, Fatmir Gjestila, Edlira Rama, etj.

Pati krijues që dhanë ndihmesë në të dyja gjinitë, si Odhise Grillo, Skënder Hasko, Petraq Samsuri, Sazan Goliku, Moikom Zeqo, Xhahid Bushati, Hamdi Meça, Alketa Dervishaj, Kastriot Mahilaj, etj. (Përtej modestisë, mund të përfshija në këtë rang edhe një pjesë të krijimtarisë sime: fabulat apo edhe disa novela, si “Një ditë pa mamin”, “Polic këmbëvogli”, “Djali që u bë tullumbace”, etj.)

Gjithsesi, nëse do ta vështrojmë këtë Letërsi në përballje me ato më të njohurat në botë - e kemi fjalën për autorë si Mark Tuen, Karlo Kolodi, Ferenc Molnar, Ekzyperi, etj. - mund të themi se Letërsia Shqiptare për Fëmijë e Të rinj ishte dhe gjendet ende në njëllaj prapambetjeje. Këtu, shpesh ngatërrohet ajo që mund ta quanim “Letërsi fëmijore”, me krijimtarinë që, pavarësisht temave e stilit, u drejtohet të gjitha moshave, (sikundër u shpreha edhe më lart). Për fat të keq - dhe do të doja të isha i gabuar - Letërsia Shqiptare për Fëmijë e Të rinj kaloi dhe vazhdon të kalojë një “fëmijëri” tejet të gjatë.

Shkrimtarët e spikatur të vendit dhanë shembuj se si mund të shkruhet për fëmijë e të rinj; sollën edhe ndihmesa. (Rrëfenjat e Mitrush Kutelit, romani “Shpella e piratëve” i Petro Markos, “Koha e shkrimeve” dhe “Gurgëdhëndësit” të Ismail Kadaresë, “Beni ecën vetë” i Kiço Blushit, etj.) Por ata, ta themi me sinqeritet, nuk ishin të përkushtuar në këtë zhanër. Megjithatë, të tjerë autorë iu kushtuan kësaj Letërsie me më shumë energji, mbase edhe në krejt jetën e tyre; gjithnjë duke e konsideruar termin (pra, atë, Letërsia për Fëmijë e Të rinj) si një marrëveshje fjale, më shumë për interesa studimore. Në këtë vështrim, përpjekje të vlerësueshme - që treguan dhe tregojnë se nuk ka dy a tre, por vetëm një letërsi dhe ajo mund dhe duhet të lexohet nga i madh e i vogël - u bënë nga autorë si Bedri Dedja (“Një udhëtim i rrezikshëm” etj.), Viktor Canosinaj (“Meriyll”), Petraq Zoto (“Burimi i Drerit”), Fatmir Gjestila (“Edhe

pëllumbat qajnë”), Riza Braholli (“Djali i pëllumbave”) etj.

Arsyet pse në këtë Letërsi ende nuk ka vepra që të kapërcejnë kufijtë (e vendit) dhe kohërat, janë të ndryshme; disa mund t'i quajmë asish vetjake, që kanë të bëjnë me shfaqjen e talenteve dhe këto nuk se janë me shumicë. Letërsia e mirë zhvillohet si një proces që, më në fund, është krejt personal, ka të bëjë me vetëdijen, prirjen dhe gjetjet, me gjuhën dhe tekstin; ajo shkon te lexuesi e botuesi (vendas a i huaj) pa lejën e institucioneve apo kritikës letrare. Por ndërkaq, duhet thënë që jo më një kritik letrar, por çdo autor profesionist, madje çdo lexues me një kulturë mesatare, mund të dallojë menjëherë nëse një libër është shkruar mirë apo në të është baltosur profesioni i shkrimtarit... Institucionet, përfshi edhe Kritikën, gjithsesi, do t'ia lehtësonin detyrën dhe do t'ia “pastronin” hapësirat letërsisë së mirë. Por ndodh që pikërisht mosfunksionimi i hallkave në tërësi, institucione, zyra, komisione e individë - gjithnjë në njëllaj presioni që ushtrohet sheshit - çojnë në vlerësime të pamerituara; dhe kjo është pjesa tjetër e hidhur e kësaj të vërtete.

Çfarë ndodh, e dimë të gjithë. E përsëris me keqardhje, ky zhanër është bërë pothuaj “eksperimental” - më vjen zor ta them - si ato makinat që dikur i quanim “Mësimore”. Këtu hyjnë e dalin gjithfarë shkruar, që dikur “harrojnë” të shkruajnë, siç harrohen edhe ata vetë nga publiku. Por arrijnë ta trazojnë gjendjen, për aq kohë sa janë në një interes apo tekë. Bie fjala, sapo që shfaqet në këto “ngastra” ndonjë ish-Ministër a Ministre apo ndonjë zyrtar i tjetër i lartë - qasur rastësisht dhe pa kurrfarë “historie” në këtë profesion - nderohet sakaq me çmim, duke u vënë bërëllin mjeshtrove hallemëdhën timer kësaj Letërsie. Dhe ata nuk se mungojnë, por rëndom s’e hapin gojën; (mbase ngaqë jetë e mot shumëçka shkon sipas tarafeve). Kësisoj, institucionet “marrin zemër” për të vazhduar me anime dhe armime, publiku konfuzohet duke e bërë tregun përsesh, kurse Kritika Letrare parcelizohet; dhe ja tek e shkatërruam çdo përpjekje për përparim te mëtejshëm e të vërtetë në këtë zhanër.

Pasojat e një sjelljeje të tillë të papërgjegjshme me arritjet reale të një Letërsie, fillojnë si farsë, por janë vërtet për të qarë. Duke kërkuar shumë më shumë, s’mund të bëjmë indiferentin apo dinakun për ato sa kemi. (“Ai kishte parë zogj e breshka, por elefantin jo.” Krillov, fabula “Kureshtari”) Krijues të njohur, prindër, por edhe specialistë të

fushave të ndryshme, hedhin dyshime, bie fjala, për mënyrën se si shkruhen dhe përzgjidhen tekstet shkollore, se si “u gjendet vendi” fondeve për përkthim në gjuhë të huaja apo për të botuar një libër ose antologji, etj. Kjo do të thotë se mungon transparenca, nuk është marrë parasysh një mendim sa më i gjerë dhe një pëlqim sa më i besueshëm, por është vepruar “nën tryezë” apo në “prapaskena”; dhe kështu, paratë e hedhura nga shteti për një qëllim të mirë... janë “hedhur” vërtet.

Në prapambetjen e kësaj Letërsie, ndikojnë për keq edhe disa iniciativa private për të sjellë studime (ku i zoti përfshin ata apo ato që pëlqen ai,) si dhe disa antologji, ku parimet dhe profesionalizmi shkelen me të dyja këmbët. Protagonistët e këtyre sjelljeve brutale, siç thotë diku **Ç. Dikens**, “jo vetëm që s’kanë mbetur në zall, por tani kanë hyrë në ujërat më të thella dhe nuk po ia gjejnë dot fundin... mendjemprehtësisë së tyre.” (Nuk po flasim për asish që në çdo fjali mund t’u gjesht tre-katër gabime logjike e drejtshkrimore, por edhe për të tjerë, me gjasë të shkolluar e të kulturuar, por që mbyten me një lugë ujë.) Zelli për shkrime, studime, antologji, ka marrë dhenë; dhe ka një “luftë” të frikshme individësh që ndjekin fiksime të frikshme.

Një e tillë antologji, me mungesa të dukshme, u botua këto kohë. Nuk ia vlen të hyjmë në detaje. Por që të mos mbetem tek opinioni apo bindja ime, po përmend vetëm një prej emrave të shquar që mungoi në këtë “antilogji”, Skënder Hasko, ndër themeluesit e Letërsisë për Fëmijë e Të rinj, nga të paktët që është botuar edhe në Kosovë e gjetkë. Çfarë mund të presësh më nga gjysmakë të tillë, që shkojnë pas prurjeve mediokre e të rastësishme apo që, për më keq, shfryjnë inatet personale në punë që duhej të kryeshin me shumë përgjegjësi dhe duke u mbikëqyrur nga institucione të specializuara (!)

Ndërsa përpiqemi të nxjerrim në pah arritjet dhe mangësitë në këtë zhanër, ashtu në përgjithësi mund të themi që letërsia më e mirë nuk do të shpëtojë asnjëherë nga konkurrenca e grafomanëve apo nga përbuzja e atyre që dinë të nderojnë vetëm miqtë dhe ofiqarët. Por shpresoj, megjithatë, të bëhet më mirë në dy gjëra: Të gjenden vullnet e profesionalizëm për një shqyrtim sa më të paanë e korrekt të krijimtarisë; dhe kjo shkon për çdo zhanër. (“Ndiqni të paktët, jo njerëzit vulgarë...” Petrarka) Dhe e dyta, në korin e madh të krijuesve, të kohës apo që mund të vijnë ndërkaq, të dallohen gjithnjë e më shumë zëra origjinalë e, mbase, mes tyre, edhe ata që do të shkojnë (siç pretendojmë e urojmë) përtej kohrave dhe kufijve.

Duke i mbyllur këto radhë, duhet të shtoj se një pjesë e autorëve të përmendur në këtë shënim letrar, nuk jetojnë më; të tjerë kanë qenë rastësisht në këtë zhanër apo nuk janë shfaqur më assesi. Por m’u duk e udhës të vizatoja me përgjegjësi një tablo sa më të plotë, prej nga spikatja bëhet më e dukshme, duke kundruar nëpër reshta apo duke kuptuar sakaq, me të lexuar një frazë. E ndërsa ndonjëherë entet apo individë (me fiksime, theksova) **vënë shkopinj në rrota, Kritika Letrare dhe Tregu, siç mund ta kem vlerësuar edhe në ndonjë shënim tjetër, vënë notat e duhura për këdo.** Dhe prapë s’është fjala për fate dhe përvoja të veçanta, patjetër edhe për aso, por më së shumti për një Letërsi që mund të synojë më mirë dhe më tepër; brenda dhe jashtë vendit.

Një vit më parë, Dhimitër Anagnosti, emrin e të cilit e shoqëron një kujtesë kolektive e njerëzve të gjithë shtresave sociale në Shqipëri veçmas, i ka dhënë një roman, një libër i cili hyn në krijimtarinë artistike, siç hyn poezia, tregimi dhe krijime të tjera të letërsisë artistike. Dyzimi nëse është Anagnosti që ne njohim apo dikush tjetër, lind që në krye të herës, madje një lloj befasi të shoqëron kur në kopertinën e librit **“Koburja nga Evropa”** mund të jetë dhe titulli i një filmi, natyrisht me një simbolikë dhe kujtesë të shumëfishtë të natyrës historike.

Në fakt ky është një roman, ndoshta me një qëllim të thellë dhe të imët, të brendshëm dhe racional që Anagnosti ka pasur që herët brenda sdrës dhe ndërgjegjes së tij, që një ngjarje të anëve të tij, nga Bregu i Detit (Bregdeti, siç thuhet ndryshe për Himarën), ta “shkulë” nga historia e anëve të tij, për të na e treguar dhe modeluar në një strukturë romani, siç dhe na e ka dhënë. Pas librit me tregime dhe novela **“Ulliri – pema e dhimbjes”** ai sjell botën e brigjeve Joniane në një vepër të re. Ngjarje të tilla janë si ca nyje të thella dhe vështirësisht për t’i “shkulur”, qoftë dhe kur bën letërsi me to, për shkaku e një lloj shenjtërie që ata mbartin brenda, dhe nëse brenda tyre ka dhimbje, drama, tragjedi, makabritet, pasi ato ngjarje janë hajmali, janë kode jetike, janë gjarpri i shtëpisë, mbi të cilin qëndron një shpirt i paepur njerëzor, qëndron një ekuilibër emblematik, qëndrojnë kohët, njerëzit dhe ajo adn-ja e thënë ndryshe.

Ky dyzim apo dysi, e thënë ndryshe, të shfaqet dhe të ndodh sapo e mban librin në dorë dhe mëson se ky është një libër dhe jo një skenar filmi. Natyrisht, në këtë rast është lehtësisht e kuptuar, për të mësuar magjinë dhe fuqinë e thellë që kumti që mbart libri, i cili ka qëndruar prej shumë kohësh në gjërat e thella dhe të rëndësishme të shkrimtarit Dhimitër Anagnosti. Në një moment të caktuar, pasi në jetët njerëzore kanë ndodhur shumë gjëra, kur ke mësuar për luftëra, për ngjarje të natyrës kombëtare, pasi një ngjarje në këtë raport ngjan me një raport të njeriut me hapësirën e tij, në kuptimin kulturologjik, të identitetit dhe të trashëgimisë, kjo ngjarje, për të mos humbur dhe rroposur kthehet në një amanet, në një klithmë të brendshme, për të cilën duhet të gesh një vend, një pod apo një rast publik për ta treguar, që ajo të mos humbasë.

Dhimitër Anagnosti e njeh mirë raportin e letërsisë me historinë, madje e njeh aq mirë, se letërsisë është shumë më herët se historia, se letërsia (popullore dhe e kultivuar) është arkiva ku është strehuar dhe mbrojtur historia, kur ajo nuk ishte në vetësinë e saj, siç është deri sot, e ndërsa ka ndodhur kështu, letërsia nuk është strehuar, apo nuk ka gjetur vend tek historia, kjo e fundit vazhdon të ketë strehë dhe vend për historinë. Ngjarjen reale apo të sendërtuar si të tillë në romanin **“Koburja nga Evropa”** e ka ruajtur kujtesa historike e popullit, kryesisht e Bregut të Detit, pasi Anagnosti sjell elementë të saktë kohorë, kanunorë dhe të trashëgimisë në estetizimin e një ngjarje të vonë, madje të shekullit të kaluar.

Në dukje, leximi i romanit *“Koburja nga Evropa”* është i thjeshtë: Në Bregun e Detit (bregdetin jonian), afër apo larg tij, gjatë Luftës së Parë Botërore Vlora dhe një pjesë e konsiderueshme e gjatësisë bregdetare mbeti e pushtuar dhe pas mbarimit të luftës. Forca të shumta italiane, në teknikë dhe infrastrukturë qëndrojnë në një hapësirë të konsiderueshme dhe në pikat e larta zotëruese, për të mbajtur nën pushtim popullsinë tradicionale rebele ndaj pushtimeve, zonën e Labërisë, përdorin dhe forcën dhe politikën për t’u afuar me popullsinë e qytetit dhe fshatrave, për ta zbutur sa të jetë e mundur konfliktin, pasi popullsia e këtyre anëve përveç rebelimit, historikisht ka treguar dhe një qëndresë të dukshme ndaj tyre.

Në këtë situatë është dhe fshati i Bregut të Detit, që përmes një përshkrimi dhe “meditimi” të karaktereve njerëzore, të besimit kristian, të frekuentimit në mënyrë skrupuloze të kishës në ditët e shënuara të javës, të formimit tradicional fetar dhe

Romani “Koburja nga Evropa” i regjisorit të famshëm

Talenti i epërm i Dhimitër Anagnostit

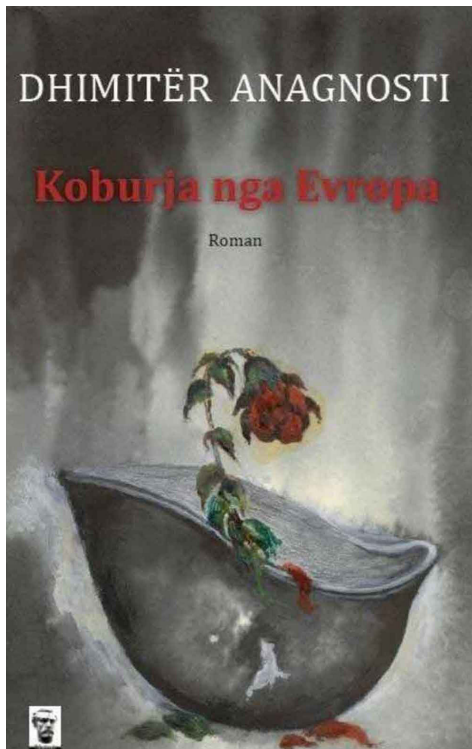
Nga prof. dr. Bardhosh Gaçe

kanunor, të procedesë hyjnore kishtare, të përuljes ndaj trashëgimisë hyjnore të besimit, të mjedisit familjar, i cili ka gjithmonë diçka nga e kaluara e formimit etnopsikologjik, të çon në trevën kristiane të Himarës, një nyjë e rëndësishme në shpjegimin e thellësishëm të hershëm dhe historik të dëshmvive dhe ngatërresave të sajua të besimeve dhe vërtetave historike. Fshati ku zhvillohen ngjarjet e vona të romanit është i kësaj kulture, ndërsa njerëzit përçojnë me një skrupulozitet të ngurtë normat e besimit kristian- ortodoks, një trashëgimi e njohur shqiptare.

Himara nyjëton dhe shpërfaq një horizont të vjetër dhe të gjerë në komunikimet kulturore, ekonomike dhe ushtarake me Perëndimin. Në kohët e vështira, ekonomia e saj ka qenë e shtrënguar të mbahej nga emigrimi i burrave, kryesisht në Francë dhe si një plagë e thellë gjithashtu. Në këto kushte është dhe familja e Aleksandrës, një nënë e moçme në zakone (vejushë) dhe traditë, e cila qëndron në krye të familjes, me vajzat e martuara, ndërsa djalin (Vason, beqar) me dhëndrin (Zahari, burrin e vajzës së vogël) e ka në emigrim në Francë.

Romani nis me një kumt të zi, që nëna përmes një letre të sterrshme, emocionalisht mbi nderin e përdhosur të shtëpisë, i dërgon të birin në emigrim në Francë, duke i treguar se e bija e saj dhe motra e tij Lena, e martuar dhe me një djalë ka poshtëruar besimin dhe zakonin, ka prishur besën dhe besnikërinë e bashkëshortit, duke shkuar në “shtrat” me një ushtarak italian, me një njeri të pushtuesit. Dhimitër Anagnosti ka arritur të vendosë në funksion të subjektit dhe idesë së librit çdo rrethanë që i krijohet në subjektin e shkurtër dhe me pak personazhe, duke krijuar dy linja; atë të familjes dhe ngjarjes nga familja, dhe atë (të nënkuptuar më së shumti) të të birin në Francë.

Rrëfimi dhe meditimet, përmes vetëdialogëve dhe situatave psikologjike, që autori “gjen” tek të gjithë personazhet, Aleksandra, Lena, Vasua (vëllai i Lenës), Zaharia (bashkëshorti i Lenës), të çon dhe mjediset e tjera, dhe ka një intensitet të jashtëzakonshëm, ndoshta si shprehje e njohjes dhe marrëdhënies së thellë që autori ka me anët e tija. Mendoj se përshkrimet, të gjendurit në situata komplekse, veçmas të Aleksandrës, Vasos dhe Lenës, përmbushin

një kronikë të imët, që njerëzit e këtyre anëve kanë vendosur me jetën dhe jetesën në komunitet, ku marrëveshja përmes kanoneve të trashëguara është jetike. Anagnosti e përdorë mjeshtërisht ngjarjen në fjalë për kohën, traditën, kanunin e trashëguar të moralit dhe besnikërisë, të besimit dhe unitetit qoftë në fshat apo krahinë.

Lena, në rrethanat e një gruaje, burri i së cilës është në kurbet, të nevojës dhe ndjenjës së brendshme, që zakonisht ka çdo femër kundrejt një mashkulli, të pëlqimit të thellë, i cili triumfon përmes një refuzimi të pakët përballë dashurisë, pasionit, fuqisë dhe këmbënguljes së ushtarakut italian, i jepet atij. Autori, me një ndjesi të hollë, një njohje tradicionale dhe psikologjike që e përçon botën emocionale dhe sensuale të femrës, pavarësisht idesë prej krenarie krahinore dhe shqiptare që përçon romanin (një studiues i njohur thotë për momentin që Anagnosti e shkroi romanin, se ai kishte një kumt brenda vetes), ai thotë, se dhe pse histori të tilla përfundojnë me dhimbje të mëdha dhe humbje jete, Lena nuk kishte urrejtje për ushtarin italian, madje në gjendje dashurie i jepej atij me zjarr. Në këtë rast, pavarësisht qëndrimit që do të mbante autori, përmes këtij raporti, zbulohet shpirti i madh i tij në dilema jo normale. Në rrethana të tilla, jo vetëm ngjarja, por e gjithë shpërfaqja e ngjarjeve dhe personazheve, është jo e njëjtë tek lexuesi i sotëm.

Mëkati nuk harron, ai është i pamëshirshëm, nuk fshihet, ai del nga dheu, e tregon hëna, por edhe pesha mëkatare që mbetet në fytyrë, në sy, në qenien e dukshme të njeriut. Mëkati i Lenës del, më së pari nga shfaqja psiko- fizike e saj, nga mendimi i saj, se ai dhe nuk mund të shfaqet, dhe pse reagimi i saj për të mos u mësuar, është një betejë e humbur nga vetë instinkti i saj i brendshëm, si një pafajësi hyjnore. Autori e ka sjellë mjeshtërisht këtë raport, dilemat, refuzimin dhe zjarrin që krijon një marrëdhënie, ku përshkrimet dhe bota psikologjike e Lenës veçmas, ngjan si një ishull në mjedisin refuzues të lidhjes së saj me ushtarakun italian. Lena e di, në kësi rastesh, mëkatin e shlyen vdekja mëkatueses, të cilën duhet ta vrasë një mashkull i shtëpisë, babai apo vëllai.

Kumtin e rëndë e përcjell letra që nënë Aleksandra ia çon të birin në Francë (një marrëdhënie epike mes nënës dhe nënë-burri i shtëpisë, siç ishte ajo), një kumt që do të ngrinte dhe të vdekurin nga varri, nëse në shtëpinë e mëkatares (Lenës) nuk do të kishte mashkull, është kaq i fuqishëm, jo për shkaku e detyrës, por të nderit dhe besës. Nënë Aleksandra i shkruan të birin, se Lena na ka turpëruar, ne nuk dalim dot nga shtëpia, ti je mashkulli i shtëpisë dhe duhet të dish çdo të bësh, ku pamëshirshëm mitin e mbyt dhe e sundon miti i ndëshkimit me vdekje të mëkatit dhe shkëljes së besnikërisë. Dhe në dramën dhe tragjeditë epike kështu ndodh, vrasjet bëhen nëpër natë, veç nata e pranor një përmasë të tillë të egër.

Vasua e dinte mirë zakonin, ndërsa rasti e ka vendosur përballë Lenës, më të voglës motër, më e mira, më e dashura, më e bukura për sytë dhe shpirtin e vëllait, që për nderin e saj do të jepte jetën; ajo e ka turpëruar derën, ajo e ka detyruar atë të hyjë natën në fshat dhe në shtëpinë e tij, nëpër natë të vrasë motrën për thyerje të besnikërisë ndaj bashkëshortit (i cili në jo pak raste shkonte me prostituta atje në kurbet, bashkë me Vason), dhe po natën largohet nga fshati.

Atë e ka turpëruar motra e tij e vogël, dhe ai duhet ta vriste, ta fuste në tokë atë femër të bukur e të dashur, me atë shpirtin dhe ndjesitë e çdo femre në tokë, por mëkatare. Kjo ndjesi triumfon në dilemën e madhe para se ta vriste, pa mësuar hollësi të tjera, që vendimi dhe detyra e tij të mos shmangej për asnjë arsye e justifikim. Revolja e vjetër, qëndronte aty, si një gjuetare nate në murin e shtëpisë, mjaftonte të lëvizte një gurë dhe ajo qëndronte në dorën e vrasësit.

Vrasja e Lenës në emër të traditës, vrasja për mëkat dhe tradhti në kushte të tilla është një kanon i vjetër, përmbys të gjithë raportet njerëzore, madje dhe të besimit, i cili nuk këshillon të vrasësh, por pikërisht këtu qëndron kumti, fuqia e tij, tradicionalizmi, një fill i stërlashtë që përshkon jetën e himarjotëve nëpër shekuj, deri në kufijtë historik të Luftës së Parë Botërore, duke skalitur karaktere të situatave problematike, nyje që duhen prerë ngaqë nuk mund të zgjidhen dot me tolerancë kristiane.

Vrasja e Lenës nëpër natë nga i vëllai, Vasua, lejon dhe krijon mundësinë për ta lexuar në forma dhe perceptime të ndryshme, letrare, si historik, si traditë, si shkak- pasojë, si plagë historike apo dhe si kod i vjetër dhe i ashpër, pasi dhe vetë romancieri e lë romanin vetëm në ngjarjen e tij, pa marrë një anë të dukshme në konceptimin shpirtëror, bile prekja thellë emocionalisht e Vasos, i cili nuk merr pjesë në varrimin e së motrës, ka një moment kur mendon se mos u nxitua.

Në këtë kontekst është dhe biseda mes qortimit dhe pranimit të faktit nga Raiti (Rait Miftari, një mik i familjes së Vasos në fshatrat e Labërisë), i cili më së shumti prej natyrës meditative e fjalët e pakta e shpërfaq plagën e kohës, në gjithë kontekstin social-kohor, historik dhe të traditës. Po ashtu dhe mërgimi ekonomik mbetet një plagë e kohës, vetë simbolika *“Revolja nga Evropa”* si arma e vrasjes për shumë arsye mbetet një domethënie e ngulitur thellë në ngjarjen dhe vrasjen në roman të Lenës. Romani *“Revolja e Evropës”* është shkruar me një stil mjeshtëror, ku rrëfimi i shkathët, i zgjedhur mbart situata psikologjike të vazhdueshme, për shkaku e rrethanave dhe pasojave, ku skenat (një mjeshtëri i krijimit dhe ndërtimit të tyre buron nga të qenit kineast) përbëjnë elementë të rëndësishëm të strukturës rrëfyese.

Ngjarja zë pak kohë në roman, pasi atë e mbushin gjëra të tjera, por veçojnë karakteret, natyrisht dhe në këtë rast autori është mjeshtëri, pasi kinemaja më para se ngjarja qëndron mbi karakteret. Fjalitë e thjeshta, pa proklitiza e bëjnë leximin të njëfrymshëm. Një element i rëndësishëm, i dukshëm qartë në gjithë ngjarjen është mveshja tipike e personazheve me psikologjinë e tyre, përmes të cilës ata zhvillohen. Në letërsinë e prozës, veçanërisht të personazhit në roman, zhvillimi i personazhit përmes psikologjisë së tij është një nga stilet mjeshtërore të autorëve klasik.

Romani, për shkaku e një teme të mprehtë, e cila emocionon dhe shkakton opinion, ka një bashkëkohësi të qartë, vetë propozimi i një teme të tillë është formë e një zbulose të tillë. Dhimitër Anagnosti përveç ndriçimit të profilin të tij dhe autorial, ka çfarë të na japë dhe në të shkruarit e romanit, që na e shfaq atë të talentuar dhe mjeshtëri. Proza dhe arti i krijimit në letërsi, siç kuptohet ka qenë gjithmonë bashkudhëtari i kineastit Dhimitër Anagnosti, në mos ka qenë dashuria dhe pasioni i parë i tij.

Prej vitesh jetojmë në një bashkësi teatërbërësish që gjithnjë e më shumë ‘rrudhin buzët’ ndaj dramaturgjisë shqiptare. ‘Buzërrudhja’ fillon si belbëzim në vitet e para të Universitetit të Arteve dhe kthehet në tik nervor sa më aktive bëhet jeta skenike për atë që dikur ishte student.

E justifikuar disi me izolimin kulturor para viteve ’90 dhe etjen për vlerën e mohuar perëndimore, të cilën koha në momentin që shkruaj e ka shuar, kjo rrudhje buzësh është kthyer tashmë në ngërdheshje ndaj dramaturgëve shqiptar.

Në një shkrim timin, pak vite më parë, të botuar në një revistë kulturore, teksa krahasoja disa nga përcaktimet e Aleksandër Moisiut mbi teatrin gjerman të kohës së tij me atë që ndodhte realisht në teatërbërjen shqiptare, përballë shprehjes së Moisiut të madh në artikullin e tij ‘*Kriza e teatrit gjerman*’ ku po e citoj: *Karakteristikë është se dramaturgët më të talentuar, të cilët kanë ndjenja të larta artistike, shpesh nuk preferohen..., vendosa konstatimin tim se “Dramaturgjia shqiptare zhvillohet denjësisht jashtë teatrove... Prijetarë të mendësisë kulturore shqiptare të padëshirueshëm për skenat teatrore të Shqipërisë. Ata janë aty... ndër letra...ndër libra...për të vërtetuar qëndresën dhe rrugëtimin intelektual drejt bashkëkohësisë së vlerave të reja teatrore. Ata janë propozimi shqiptar për një teatër bashkëkohor konkurrues me europeanët e tjerë.”* E teksa mbyllja faqen e fundit të dramës “*Duart dhe thikat*”, të përfshirë në vëllimin e gjashtë të veprave që përmbledhin krijimtarinë skenike të personalitetit shumëdimensional të teatrit shqiptar, Pëllumb KULLA, u binda gjithnjë e më shumë se ‘ngërdheshja’ ndaj dramturgjisë shqiptare, të vetmin justifikim të vetin ka të mospasurit e një edukate të lexuari për një shkrimtari të mirë.

Mendoj se kjo është drama më kohëgjatë në procesin e të shkruarit në dramaturgjinë shqiptare. Nisur në 1967-ën dhe e përfunduar në 2017-ën. Një hark kohor 50-vjeçar, që në historinë e Shqipërisë rrugëton nga forcimi i diktaturës së proletariatsit në ardhjen e kapitalizmit, dy sisteme me kontradikta të forta me njëri-tjetrin. Dhe ajo që të mrekullon, është se drama përbën një risi në dramaturgjinë shqiptare edhe pas vitit 2017. Drama fillon me një ndjesë të madhe që Marshalli Tito i shpreh popullit të Kosovës, ndaj krimeve që Ministri i tij i brendshëm, Ranković, kish bërë ndaj popullsisë shqiptare. Dhe kjo ndodh në një sallë teatri ku pas pak trupa shqipfolëse do të interpretojë një dramë më karakter historik. Sallat e teatrove vazhdojnë të shndërrohen në salla për organizime politike. Zëri i Titos, monologu i tij, vjen nëpërmjet fonisë, element ky që teoricienët e teatrit e përfshijnë ndër elementët dallues të Teatrit Postdramatik.

Është ky element që e shpërngul veprimin skenik përtej hapësirës skenike, tek një ngjarje që ne nuk e shohim, por që përmes shqisës së dëgjimit, te secili spektator, nxit imazhin origjinal qoftë të

përjetuar apo të krijuar. Për më tepër që bëhet e qartë qysh në fillim përmes zërit të mikrofonuar, kontradikta themeltare e pjesës, kontradikta midis një populli të keqtrajtuar dhe pushtetit. Po teatri dhe krijuesit e tij, në cilën anë do të jenë?

Drama e mbështet strukturën e saj në teknikën e ‘teatrit brenda teatrit’, teknikë kjo e përdorur si pikë kulmore për marrëdhëniet e personazheve në Aktin III, Skena II të ‘*Hamletit*’ të Shekspirat dhe që ndikon ndjeshëm në vlerësimin sipëror mbi dramën ‘*Gjashtë personazhe kërkojnë autor*’ të Pirandelos. Në dramën e Kullës kjo teknikë ende bashkëkohore në shkrimtarinë dramatike botërore, ka arritur mjeshtërisht të ngërthejë katër veprime dramatike njëherësh:

- 1 – Veprimi prapa perdes së teatrit (aktorët para interpretimit të skenave).
- 2 – Reagimet e imagjinuara të sallës me pushtetarë që shoqërojnë Titon.
- 3 – Historia e veprës dramatike që po luhet për spektatorin nga aktorët.
- 4 – Historia e autorit dhe njëkohësisht regjisorit të pjesës (Pëllumb Kulla më shumë se kushdo i ka shkrirë në krijimtarinë e tij dramaturgun me regjisorin.)

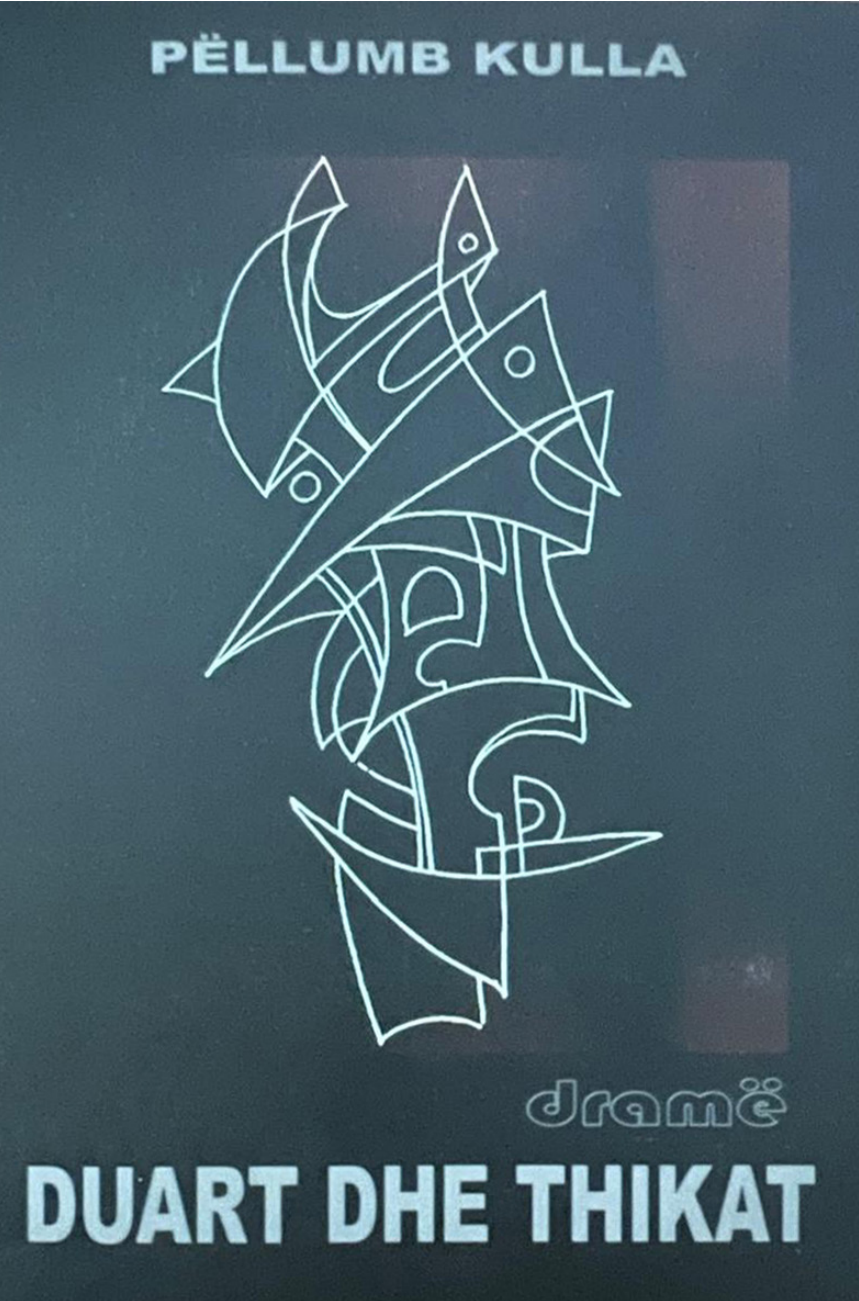

Të katër veprimet dramatike ia lënë vendin njëra-tjetrës në mënyrë të natyrshme duke mos krijuar ‘boshllëk’ midis tyre, dhe duke na çuar të katra së bashku drejt mesazhit të veprës. Teknika e përdorur nga autori i imponon atij një element tjetër të dramaturgjisë dhe letërsisë bashkëkohore, ‘**fragmentarizmin**’. Një element të cilin nëse nuk e përdor siç duhet, rrezikon bjerren e veprës. Dramaturgu KULLA duke qenë një njohës i mirë i ritmikës së teatrit, arrin të nxjerrë më të mirën nga ky element, që përbënte një gur të çmuar në teatrin Brehtian. Është shumë e rëndësishme njohja teknike e këtij elementi dhe përdorimi i tij në mënyrë profesionale për aktorin interpret të kësaj vepre. Është detyra e tij të jetë si njohës i teorisë së distancimit të formuluar nga Brehti ashtu edhe i ‘**teknikës së emocionit zëvendësues**’ të metodës së Lee Strasberg, sepse në këtë vepër autori e ka prishur konvencionin personazh – aktor – njeri. Për më tepër që aktori përballet me detyra të vështira interpretative si: torturat, përjetimi i një sprove mbinjerëzore për humbjen e djalit, ndodhin dy vdekje në skenë etj.

Një vepër që e mban të hapur perden kryesore gjatë gjithë shfaqjes, dhe që me perde kryesore ka mbuluar murin fundor të skenës teatrore, atë që është kundruall spektatorit, e cila hapet dhe mbyllet sipas skenave të luajtura nga aktorët e dramës që po shfaqet për pushtetarët e Titos. Sa herë hapet ajo perde shfaqet muri fundor i skenës, si një simbolikë dhe homazh për të gjithë ata dramaturgë dhe njerëz të teatrit që tentuan t’i flasin murit hijerëndë të pushtetit.

Jo rastësisht drama i kushtohet ‘artistit martir, regjisorit Kujtim SPAHIVOGLI’. Të izoluar nga të katër anët e skenës, midis spektatorit – popull dhe murit – pushtet ata u përpoqën, sa mundën, t’i jepnin përgjigje pyetjes: Po teatri dhe krijuesit e tij, në cilën anë do të jenë?

Teatri, ceremoniali i tij: ‘*emocionet, përsëritjet, pëshpëritjen (suflimin), dhe jetën e dyfishtë të tyre si shokë pune dhe si kundërshtarë për vdekje sa herë që perdja matanë hapet...një podium i thjeshtë dhe një rekuizitë nga më të domosdoshmet...përsosja e makiazhit. Komunikojnë më shumë me shenja, ose me zë të ulët.*’ sipas mendimit tim është pjesa kryesore e veprës. Një vepër ku krijuesit e së cilës zgjedhin ta vendosin teatrin në anën e popullit, edhe pse me pasoja për ta. Kjo dramë në thelbin e saj është një himn për teatrin, për këtë krijesë të papërsëritshme të opozitarizmit njerëzor: ‘*Për të burrëruar të tjerët, në luftën për atë liri, që nuk ta shpjegojnë dot siç duhet....*’

Mirëmëngjesi

ju që jeni zgjuar prej shtratit me ëndrra dhe e nisni ditën plot ëndrra

ju që prisni t'ju shfaqet një engjëll mëshirëplotë dhe t'jua dëftojë një kopsht me ëndrra

ju që nuk besoni në ëndrra dhe jetoni në zhgjëndrra të qelbura

mirëmëngjesi ju që pini kafen e vetmisë në taverna ndanë sheshit

ju që jeni në një kafene të stërmbushur me zhurmë dhe nuk e ndieni shijen e mëngjesit

ju që jeni gatuar nga duart e dikujt dhe ecni të trullosur nëpër udhët e të tjerëve

ju që jetoni në kopshtin e ëndrrave tuaja apo në shtrëngatën e dashurisë

mirëmëngjesi edhe juve që jeni në gjumë dhe i lini mëngjeset të treten pa i parë

ju që lehtësisht futeni në ëndrrat e të tjerëve dhe ecni me peshën e tyre mbi supet tuaja

mirëmëngjesi ju që nuk pritni t'iu mbërthejë nata pa u thënë kush mirëmëngjesi.

Po jeta, ç'është?

Brez pas brezi, njerëzit trashëgojnë pyetje të paqarta dhe të shqetësuar germojnë përgjigje si nëpër rrënoja. Pyetja shndërrohet përpara tyre si stinët.

Në rininë tim kjo pyetje bëhej shumë rrallë. Se dëshira më e madhe ishte të zgjoheshe një ditë pa ankth dhe ajo quhej lumturi.

Borgesi thotë diku se librat janë zgjatim i kujtesës. Po zgjatim i ankthit, lajmeve të zeza, është? A mund të jetë një arratisje, me pengje mbetur udhëve, ku gjithçka i përket barrës së harresës apo atij tjetrit që të kujton se një gur është gur, një tigër është tigër. Por cili është ai tjetri, atij që i përket jeta jonë?

Sodis nëpër shkronja, si nëpër një rrëqethje trupi dhe më bëhet sikur eci nëpër prush. Unë kam ecë shekuj nëpër prush, me hirin e dëshirave të djegura brez pas brezi, herë me sytë e errët të Homerit, herë me dritën që shihte Dantja kur ishte në Ferr.

Borgesi mendonte se një jetë që të ekzistojë medoemos duhet t'i përkasë tjetrit. Por ç'ndodh kur tjetri nuk ekziston ose kërkon të t'i nxjerrë sytë?

Errësirë. Pyetje të errëta. Të plumbta. Nëpër këndet e mbuluara me paqartësi, skutave të korridoreve të zezë, shoh vetveten nëpër pasqyra të mëdha, pasqyra që më kthjellojnë shikimin, aty ku përherë fashitet një pamje, si një ditë e gëzuar që mbytet në terr. Sa shumë vite mund të përmbyllen në një frazë:

një jetë e lumtur ose e bjerrë kot.

Unë gjatë kam lundruar në trazirat e kësaj fraze dhe kam parë si tingujt e ëmbël të jetës treten në erë dhe prapa mbeten pengje, pa sinonime, nëpër të cilat ecim si nëpër kujtime të vagulla dhe mbledhim hirin e ndjenjave të shkrumbuara.

NDUE UKAJ

Mund të jetë si në fillimet e kohëve

poezi

Ti qan

Ti qan për lirinë e infektuar që e thith si smogun e qytetit tënd, për udhët plot barriera, për zgjedhjet që detyrohesh t'i bësh, për mëkatet që t'i ka vendosë historia mbi supet e tua të buta. Ti qan, për këpucët me numër më të vogël që i mban në këmbët e tua. Se ti ke dëshirë të rritesh. Ti ke dëshirë të ecësh gjatë, të ecësh pafund, të pushosh në erën e trëndafileve e të lundrosh në detin e dëshirave të tua, por thua se këpucët që t'i dhanë të tjerët, të pengojnë udhëve të jetës. Se të tjerët të veshën me frikë, me atë fustanin e qepur, pa i matë dëshirat e tua. Ti qan, për parakalimin që bëre në udhëkryqet e jetës, ato net me terr të amshuar, kur nuk guxojë t'i ndizje dritat e zemrës që të shihje përpara me sytë e tu.

Dhe në bregun e një dhimbjeje, një ditë, si në prag errësire, e shihje jetën tënde, si një hije, që e shtynin duart e tjera, drejt një livadhi plot lule të egra.

Deti

Është mëngjes. Deti është zgjuar prej gjumi dhe në brigje hedh dallgë, si zemra ime copëza dashurie. Ndanë tij presin trupa të zhveshur, ku banojnë shpirtra të etur të lundrojnë dallgëve të gëzimit. Ata më ëndërrimtarët presin qetësinë.

E shikoj detin si një zemër të trazuar. Dallgët mëngjesore m'i prekin këmbët, por këmbët e mia nuk prekin trazimin e detit, siç ngjet me një dashuri të njëanshme.

Kush e ka trazuar detin? E shikoj me mallëngjimin e një fëmijë që mundohet t'i kuptojë misteret.

Deti është i thellë, por jo sa zemra ime. Ai ka dallgë, por jo sa dallgët e mia, ku mund të fundosen anije përplot dëshira, dhimbje, pritje. Se deti nuk di ç'është dhimbja, dashuria, lotët.

E ti e tmerruar më pyet: një zemër që mbytet në dallgë, ku mund të çlirohet? Ku janë brigjet e saj? Në muret e egra të pamundësisë!

Dielli shtrin buzëqeshjen mbi syprinën e detit, e sytë e mi përshkojnë valët e tij, si rrezet e diellit që i bëjnë ato të kristalta. Shikoj dallgët si shkumëzohen, si kujtesa kur të hap shtigjet e të dëfton se kurrë nuk mund të lahesh dy herë në të njëjtin ujë. Ndanë tij janë shtrirë trupa njerëzish, që presin qetësinë e detit të hyjnë në të si në një shtegtim lumturie. Ti më pyet kush e qetëson detin? Deti nuk qan. Nuk qesh. Nuk gëzohet. Deti nuk hidhërohet. Oh deti është i madh, por jo sa një zemër që e zotëron errësirën.

Vlorë, 2024

Rrëfim për rininë time

Rinia ime nuk ishte kopshti i bukur me trëndafile shprese. Muret e shtëpisë ishin lyer me frikë, orët ecnin prapa dhe çdo ditë e re lindte me dëshira të vjetra. Se kishte shumë ankth dhe gjërat e mira ishin të rralla. Ne ishim mbështjellë me petka frike, që kundërmonin aq shumë sa të shkaktonin marramendje, të vjella, nga dëshira që t'i çrregullonin zorrët. Oh, sa të pamëshirshme janë teshat e rënda të frikës, kur të duhet t'i fshehësh dëshirat në errësirë që askush t'mos i sheh. Në rininë time ishte ves i madh të ëndërroje, për shembull, të ëndërroje të bëheshe njeri i lirë e më e keqja, shkrimtar. Mbi kokat tona fishkëllenin kamxhikë dhe terrin mund ta kapje me duar. Se rinia ime ishte stinë e gjatë, me acar e terr. Shteti i kalbur kishte rritë njerëz të frikësuar. E unë me frikën që e mbaja si një thes vjeturinash, u përbirova udhëve gjarpërore. Refuzova ta mësoja gjuhën e gjarprit, ndonëse kthesat e jetës ishin krejt gjarpërore. Me dëshira të lëmuara hollë e hollë, sa nuk i përpinte era, fshihesha mes librave. Bëhej luftë për bukë e një grimë ajër pa frikë. Kur erdhi lufta e vërtetë, me trajtë tjetër: tym, bombardime, vrasje dhe etje për lavdi,

unë isha bërë një me frikën. Dhe në fundin e një dimri, në një teposhtë skëterre, prej qiellit binin bomba, bomba shprese, quheshin. Gjithçka ngjante si në rrëfime të vjetra profetësh. Atëherë u zhduk edhe kufiri mes asaj që quhej ëndërr e zhgjëndërr. Dhe me ato tesha erërënda, u futa në pranverën e lirisë, siç futet njeriu në një banket të panjohur. Nuk ishte e lehtë të shkulej frika, prandaj brezit tim shumë gjatë iu desh të mësohej të merrte frymë lirshëm, si një fëmijë që del prej një mitre të trazuar dhe mezi ngihet me ajrin e lirisë, me ritmin kësaj muzike të panjohur. Sepse, brezi im ishte rritë duke ikë, e duke jetuar strehëve të frikës, me tingujt e një muzike vrasëse dhe kryet e futur në mitrën e frikës.

Mëkati më i madh

Ajo ishte rritë në një mjedis të rrudhur, me erë robërie, harta robërie, harta të urrejtjes, ku për çdo gjë kërkohej fajtori.

Në vetmi kishte krijuar hartën e dëshirave të veta. Kishte mbjellë një kopsht dëshirash në zemër.

Dhe nuk donte të përsëriste Borgesin, të bënte mëkatin më të pafalshëm që dikush mund të bëjë. Të mos ishte e lumtur.

Përmes çarjeve të holla të gjuhës, gërmonte në zemrën e saj dhe i nxirte jashtë trëndafilet e gëzimit.

Sa herë kishte nxehtë, zhytej në lumin që rridhte nëpër kohë.

Ajo kishte dalë prej rrëfyestores si prej pemës së pritjes. Nuk donte të bëhej një Godo me fustan të bardhë.

Dhe kur shihte një barrierë, murmurinte lutjet në formë poezie dhe në altarin e jetës ndizte një qiri dhe ecte shtegut të ri.

Mund të jetë si në fillimet e kohëve

Është ditë e re dhe mund të jetë si në fillimet e kohëve.

Qielli i kthjellët si një stinë e hershme, ku rrëshqasin sytë e tu kërkimtarë.

Ti mos lejo askënd ta ngulfatë bulëzimin e zemrës sate. Qielli është i bukur si një enë e mbushur lumturi dhe kujto se vetëm zemrat e bulëzuara japin jetë.

Mëngjes i bardhë si bora. Çast kur sytë duhet të lirohen nga imazhet e shkretuara, nga ëndrrat e zeza dhe të ecin ditës së re me mendime të reja.

Në një ditë të re, mund të futesh në një kopsht të bukur ku gjithçka mund të kthehet në pranverë, duke ta kujtuar se dielli përherë gjen të çarat nëpër mjegull dhe të prek, dhe të prek butësisht, dhe të prek ëmbëlsisht, si duart e një dashurie përvëluese.

Se një ditë e re është njëlloj përsëdytje e krijimit, ku ti mund të krijosh gjithçka të bukur, gjithçka të bukur që nuk ka ndodhë kurrë më parë dhe nuk ka mundësi të përsëritet kurrë më si atë ditë.

Sapo e ke mbyllur kapakun e fundit të librit “E heshtura” të shkrimtares Miranda Hanku, e ndjenë se ke kështu dhe lënë pas shpine portën e madhe të një bote të tërë. Dhe në çast e ndjenë se je i përfshirë i gjithi nga një gjendje entuziaste dhe meditative, se jo vetëm thjeshtë ke dalë nga një realitet letrar i veçantë dhe tepër interesant, (me subjekte dhe ngjarje të jashtëzakonshme), por ke shijuar një stil të çuditshëm të shkruarit, je prezantuar me një set dhe kastë personazhesh të një lloji që si ke hasur kurrë, e ke shëtitur imagjinatën qosh e më qosh të botës nëpër realitete ku s’ke qenë asnjëherë, por mbi të gjitha je njohur me një autore, që veç talentit dhe fantazisë, vjen në letërsi me një volum të madh dijeshe dhe e njohurishë, duke e përdorur kulturën si një element të epërm të krijimit dhe letërsisë.

Raporti i reales dhe sureales, kultura si krijim dhe kultura si formim, galeria e personazheve kontravers, interesant, impresionant, fati si argument mistik, koïçidencat, rastësitë si element të suspansit të tregimeve, gjendjet e hipnozës, situatave paranormale dhe realitete tjera të fshehta karakteriale, dhe plot dimensione të tjerë, gjeografia e gjërë që e hedh lëcuesin sa nga njëri cep i botës në tjetrin, e përshkojnë këtë libër të çuditshëm dhe e bëjnë atë shumë interesant.

Tregimi “Konsulta”, është raporti i një psikologeje të përsosur italiane, (Shkrimtarja jonë ka dije të thella të psikanalizës), me pacienten e saj, e rënë në gjendje opsive, me situata energjike që kalojnë menjëherë nga një gjendje në tjetrën, një çift i manipuluar në grackën fikse të posedimit të tjetrit, në një vartësi neurozash xhelozie për një djalë egjiptian, (dy personazhe nga dy vende dhe kultura të ndryshme), futur në rrethin vicioz të lojës së nerva me njëri tjetrin. “E papritura” është vendosur mbi një situatë koïçidencash dhe rastësishë, (si mjet i narrativës), të takimeve të dy studiuesve të fizikës kuantike të Perëndimit, (dije që Miranda Hanku i zotron me dinjitet), dhe zhvillimeve të çuditshme të mardhënieve të shkenctarëve me njëri tjetrin. Proza “Rrëfimi” i sjell lexuesit jo vetëm një reflektim delikat të bisedës së gruas së re Renatës me priftin e zonës italiane të veriut, por përshkohet nga delikatesa dhe feminiteti, dhe mbi të gjitha nga mrekullitë dhe fati, që sjellin vendet e shenjta në jetën e njeriut. Një përshkrim i çuditshëm i Mostarit, Medjo Gorje të Bosnjës, një eskursion fatlum, një shtatzani si mrekulli mistike, e mbështjellë nga tisi i hamendjeve, gjendjeve halucinante, megjullës së të panjohurave. Tregimi “Profesori” ka në aks të ngjarjes një studiues të thellë të deshifrimit të shkrimeve antike të Greqisë dhe Romës së lashtë, quhet Aurelius Tizziani dhe vjen nga Universiteti i Venecias (në një nga ato Universitete ka studiuar dhe Mira Hanku dhe e njeh mirë fushën e personazhit të saj). Ky profesor i rëndë si vetë studimet e tij, i zyrtar dhe i mbyllur, takon në rrethana gati të çuditshme dhe krejt të rastësishme, (të një zjarri të rënë në sallat e bibliotekës së madhe të qytetit), pikërisht një student, tema e diplomës së të cilit është rreth shkrimeve të kulturave të vjetra, dhe miqësia delikate e tyre pas asaj dite. “Letra e të panjohurit”, është një odise e tërë skenash dhe mizanskenash, ngjarjesh të vogla, rastësishë dhe bestytrash, konçidencash dhe lajthitjesh, hipnozash, manipulimesh, të një njeriu të cilit i ndodhin të papritura të çuditshme, në një kroçerë që udhëton detrash të pafund. çanta e boshatisur nga një dorë e panjohur dhe e fshehta, lënia në të e një zarfi që nuk hapet nga ankthi, atmosfera e ngarkuar me atë që “Asgjë nuk ndodh rastësisht”, apo i preferuari i Universitetit dhe i përkdheluri i fatit. Ky tregim më zgjoi në mendje “paralelen” tjetër, “Kolombrean” e Buzzatit. “E heshtura” është një tregim që hesht shumë me fjalë, por luan me imazhe,

Rreth librit me tregime “E heshtura” e shkrimtares Miranda Hanku, “MUZGU”

Përdorimi i kulturës, gjendjeve paranormale, dhe situatave mistike si element letërsie

Nga Mark Simoni

gjendje, muzikë, Venera e Boticellit, Mona Liza, Simfonia e 7 e Beethovenit, një grua në qendër të ciklonit të thashethemëve, diku në një lagje të errët të një vendi të largët, dhe përndritja e imazhit të saj në një galeri arti. Lojë efektshme dhe sugjestionesh, thelbin e të cilave Autorja e zotron për bukuri.

Sapo mora në dorë këtë tekst dhe lexova tregimin që pagzon librin, mendova që kopertinën t’ia zgjidhja nga krijimtaria e Eduard Hopperit, të cilin e vlerësoj dhe njoh albumet e tij, i kam blerë këtu në Amerikë. Për këtë piktor, kritika ka shkruar se “është Artisti i vetmisë dhe heshtjes moderne. Në pikturat e tij hapsira dhe drita krijojnë një ndjenjë pushimi dhe izolimi.”.

Në libër është dhe tregimi “Godina fantazëm”, godina Heliks, (nga latinishtja Helika), një godinë gjigante ekstravagante, moderne, e çuditshme, me qindra e qindra apartamente, të vendosura në krahët e një forme të përbashkët helike. Por ajo që të intrigon është se kjo godinë duket e zhduket në mënyrë krejt misterioze. Kjo është loja që e mbanë lexuesin në akth dhe suspans, si vetë banorët e saj. (Mira Hanku konfirmon në këtë prozë njohuri të thella të arkitekturës moderne). Një nga tregimet më të këndshëm, më intrigues, në pragun e komikës dhe tragjikës njëkohësisht,

është tregimi “Monedha e sherrit”. Kalvari i çuditshëm i njerëzve që posedonin një monedhë a medalion të artë, (që nga i pari që e gjeti në kopshtin e tij e me radhë), bestytrash, të papritura, bekime dhe mallkime njëkohësisht, thashetheme, hamendje, inate dhe cmira, urrejtje dhe fantazmagori, hipnoza dhe situata surreale, të shpërndara në ndërgjegjen kolektive të fshatarëve të një zone të vogël italiane, në vitin 1909.

Bota e madhe e lexuesve e dinë shumë mirë impaktin që kanë personazhet e ndryshëm të letërsisë, (figurat dhe profilet e tyre psikologjike dhe karakteriale) në memorjen e njerëzve të leximit. Ata krijesa të shkrimtarëve dhe librave përcjellin tek ne empati, ne përfshihemi në gjendjet dhe ngjarjet e tyre, jetojmë me hallet dhe atmosferën e tyre shpirtore, dhe i mbajmë gjatë në mendje herë si modele, herë si heronj, herë si objekte humori apo gjykimi. Ata njerëz letërsie bëhen interlekutor mes nesh dhe vetë librave ku ato janë. Të gjithë ne e kemi lexuar Ana Kareninen si profil i çuditshëm psikologjik, e mbështjellë nga situata e dashurisë, hijes së fajit dhe gjykimit të shoqërisë. Kafka na ka dhënë personazhin e Gregor Samsës që është burgosur brenda vetmisë egzistenciale të njeriut modern. Servantesi i ka dhënë

leximit botror të 5 shekujve Don Kishotin, këtë kalorës të vonuar, që don të bëhet hero në një botë që nuk ka më nevojë për kalorës (thënie e Alonso Quijano), qesharak, i dashur, i dhimbshëm i përshkuar nga një çmenduri e butë. Bota e leximit është e populluar nga kësi figurash impresionante që lënë mbresa në karakterin dhe kujtesën tonë. Miranda Hanku e pasuron popullatën e personazheve të letërsisë me njerëzit e tregimeve të saj, herë aventurierë dhe ekstravagantë, qyrykë apo dede, herë të ditur dhe me karaktere të fortë, herë delikatë dhe të përvuajtur, apo intelektualë arketipalë.

Një prej gjërave që na bie në sy në këtë vëllim me tregime është fati dhe koïçidencat dhe rastësitë e jetës, që e dërgojnë rrëfimin në drejtime dhe shtigje të çuditshme. Këtë matricë fenomenesh Autorja e ka përdorur si mjet letrar mbi të cilët ka ngritur subjektet dhe fabulat, apo ka futur si në vorbull personazhet e saj. Pothuaj në të gjithë tekstet ka raporte mes fatit dhe rastësive, sinjaleve dhe domethënive të tyre, fenomeneve paranormale, mbushur me koïçidenca të habitshme, herë fatlume dhe po kaq herë dhe gjithë mynxyrë dhe mallkim, veshur herë herë me misticizëm, shenja dhe kode. Kjo lloj materie e bën letërsinë e këtij libri shumë tërheqës, interesant, lexuesin e vendos para mistereve dhe suspansit, e edukon me surrealistin e fatit dhe rastësive, e lëkund lexuesin në pendulin mes fatit dhe misterit.

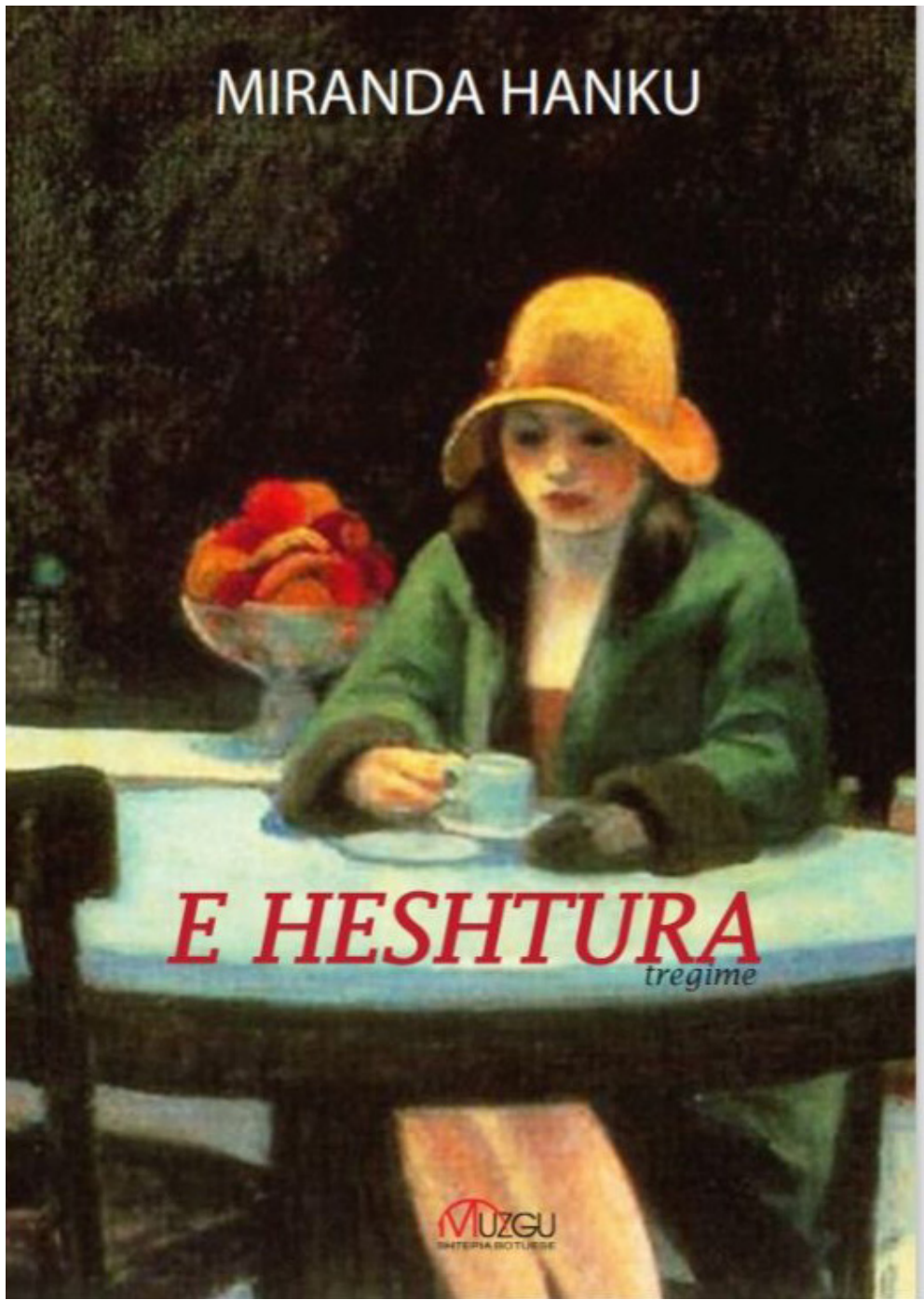
Ne e dimë shumë mirë se pikërisht fati dhe rastësitë janë përdorur që nga letërsitë më të vjetra dhe autorët e Antikitetit. Sofokliu e përfshinë Edipin në profecinë apo fatin e paracaktuar. Ose simboli i Moby Dikut, ku siç thonë studiuesit, Akabi sfidon fatin, si dhe, rastësitë dramatike të udhëtimit të tij nëpër detra, rroposin trillin e lojës mes vullnetit të Akabit dhe forcave të pa shpjgueshme. Tesi i Debervilleve, ku rastësitë varrosin fatet e personazheve, madje dhe vetë Tesi humbet nga rastësitë mizore, (thotë Emil Kandrak).

Por përtej fateve dhe rastësive, Autorja nganjëherë futet dhe në terrene akoma më interesante, në ato mistike, me atmosfera që prodhojnë mister, lënë impresione të pa shpjgueshme te lexuesi, ku aktivizohen simbolet si nënshtresa kuptimore, ka gjendje transhendente.

Shtypi thotë për “Profetin” e Kahlil Gibranit se është një përzierje fjalësh të thjeshta dhe kuptimesh të thella mistike. Gjithashtu kur përmenden poetët simbolistë Boder dhe Mallarmé, kritika thekson që “ata kanë një mistikë të brendshme, ku gjenë të pa thënat nëpërmjet figurës dhe tingullit”. Pikërisht me një potencë të tillë mistike janë dhe një pjesë e sekuencave të tregimeve të Miranda Hankut, që tregojnë se edhe këtë pjesë të kulturës e zotron me po atë sukses sa dhe të fushave të tjera.

Pra, që nga ky çat ne kemi në dorë një libër shumë interesant, që përshkohet nga dije të shumta racionale, dhe është punuar me shumë talent, frymëzim dhe dashuri letrare iracionale.

25 qershor 2025
Filadelfia, Pensilvania, Sh.B.A.

Kalova në të gjithë lëndët e tjera që kisha në universitet por asnjëherë nuk arrita të marr notë kaluese në Botanikë. Kjo sepse të gjithë studentët e botanikës duhej të kalonin disa orë në javë në një laborator duke shikuar me mikroskop qelizat e bimëve dhe unë kurrë nuk arrita të dalloj gjë përmes mikroskopit. Kjo e tërbonte instruktorin tim. Ai bridhte nëpër laborator i kënaqur me progresin që kishin bërë të gjithë studentët e tjerë në skicimet e tyre dhe kështu më tregonte strukturën interesante të qelizave të lules derisa vinte tek unë. Unë vetëm qëndroja kot aty. “Nuk shoh gjë” i thosha. Ai fillonte mjaft i durueshëm, duke më shpjeguar sesi çdokush mund të shihte përmes mikroskopit por ai gjithnjë përfundonte i xhindosur, duke pohuar që unë mund të shoh në mikroskop por thjesht shtirem se nuk mundem. “Kjo më bën të mos e shijoj bukurinë e luleve” i thosha. “Nuk na intereson bukuria në këtë aspekt” thoshte ai. “Na intereson vetëm ajo që mund të quhet *mekanika e shkrepjeve*.” “Po, i thosha, por unë s’arrij të dalloj gjë”. “Përpiku edhe njëherë” thoshte ai dhe unë do të vija syrin në mikroskop dhe të mos shihja aty asgjë përveçse herë pas here një substancë të mjegullt qumështore – që ishte fenomeni i mospërshtatjes. Supozohej të shihje aty një organizëm të gjallë nervoz të qelizave të bimës së konturuar qartë. “E shoh çfarë duket si ngjyrë qumështi” i thosha. Kjo mendonte ai, vinte si rezultat i mosrregullimit të duhur të mikroskopit, kështu që ai do ta rregullonte atë përsëri për mua apo më shumë për veten e tij. Dhe unë do të shikoja përsëri veçse qumësht në të.

Në fund mora një të drejtë kalimi me shtyrje provimi siç quhej, prita një vit dhe tentova përsëri. (Duhej të merrje notë kaluese në një prej shkencave biologjike ose ndryshe nuk mund të diplomoheshe). Profesori ishte kthyer nga pushimet i nxirë si boronicë me sy që i shkëlqenin dhe i paduruar për të shpjeguar strukturën e qelizës përsëri në orën e tij. “Ok” më tha, me fytyrë të çelur, kur u takuam në orën e parë të laboratorit të semestrit, ‘Do t’i shohim qelizat këtë herë, apo jo?’ ‘Po. zotëri,’ i thashë. Studentët në të djathtë, në të majtë dhe përballë meje ishin duke parë qelizat dhe çfarë ishte më e mira, po vizatonin qetësisht pamje të tyre në fletore. Sigurisht, unë nuk shihja asgjë.

“Do të përpiqemi,” më tha profesori me seriozitet, ‘do ta rregullojmë mikroskopin në mënyrën më të mirë të mundshme. Kam dëshmitar Zotin tani që do ta rregulloj këtë xham kështu që ti të mund të shohësh qeliza në të apo do të heq dorë përfundimisht nga mësimdhënia. Në njëzet e dy vite botanikë, unë...” ai befasi e ndërpreu fjalën sepse filloi t’i dridhej gjithë trupi si Lionel Barrymore, donte vërtet ta ruante durimin sepse i kishte tendosur mjaft nervat me mua.

Kështu që tentuam me çdo rregullim të mikroskopit që mund të bëhej. Në vetëm një rast, pashë diçka që ishte veçse errësirë apo një perde e njohur qumështore dhe në atë herë pashë për kënaqësinë time dhe për çudi, një konstelacion të shumëllojshëm të grimcave, piklave dhe njollave. Këto i skicova me nxitim. Instruktori, duke parë aktivitetin tim, u afrua nga një tavolinë ngjitur, me një buzëqeshje në buzë dhe me vetulla të ngritura me shpresë. Ai shikoi në vizatimin tim të qelizave. “Çfarë është kjo?”, pyeti ai me një shenjë klithjeje në zë. ‘Kjo është çfarë pashë’ i thashë. ‘Nuk ke parë gjë, asgjë, asgjë’ ulëriti, duke humbur kontrollin e durimit menjëherë, pastaj u përkul dhe shikoi vëngër në mikroskop. Koka e tij u ngrit menjëherë, “ai është syri yt”, briti. “Ti ke fiksuar lentet kështu që ai pasqyrohet aty! Ke vizatuar syrin tënd!”

Një lëndë tjetër që nuk e pëlqeja por disi ia arrita të kaloja, ishte ekonomia. Shkova në atë klasë direkt nga klasa e botanikës, gjë që nuk më ndihmonte të kuptoj asnjëherë lëndë. I ngatërroja shpesh me njëra-tjetrën. Por jo aq shumë sa një student tjetër i

JAMES THURBER

Ditët e Universitetit

Përkthyer nga Kujtim Morina

klasës sonë të ekonomisë i cili vinte direkt nga laborator i fizikës. Ai ishte lojtar në një skuadër futbollit, quhej Bolencievz. Në atë kohë, Universiteti i shtetit të Ohajos kishte një nga skuadrat më të mira të futbollit në vend dhe Bolencievz ishte një prej yjeve më të shquara. Me qëllim që të pranohej të luaje aty, ishte e domosdoshme për të që të vazhdonte studimet, një gjë shumë e vështirë ndërkohë që ai ishte gojëkëqur si një dem dhe nuk ishte i zgjuar. Shumica e profesorëve të tij ishin të butë dhe e ndihmonin mjaft atë. Asnjëri nuk i jepte pyetje me shumë hamendje në përgjigje apo i kërkonte përgjigje më të thjeshta sesa një profesor ekonomie, një burrë i hollë, i druajtur i quajtur Bassum. Një ditë kur ishim në lëndën e transportit dhe shpërndarjes, i erdhi radha Bolencievz për t’u përgjigjur. “Më thuaj një mjet transporti,” i tha profesori. Asnjë shenjë reagimi nuk u duk në sytë e lojtarit të madh. “Thjesht një mjet transporti,” tha edhe njëherë profesori. Bolencievz po qëndronte duke e parë ngulmët atë. “Kjo mund të jetë, vijoi profesori, çdo mjet, agjenci apo metodë e shkuarjes nga një vend në një tjetër.” Bolencievz kishte shikimin e një njeriu të zënë në kurth. “Mund të zgjidhni ndërmjet automjeteve me avull, të tërhequra nga kuajt apo me energji elektrike,” tha instruktori. “Unë mund të sugjeroj një që marrim zakonisht kur bëjmë udhëtime të gjata në tokë.” Ishte një heshtje e thellë në të cilën secili ndihej i parehatshëm, duke përfshirë Bolencievz dhe z. Bassum. Befas, z. Bassum e theu heshtjen në një mënyrë të çuditshme. “Ko- ko- ko,” tha ai me një zë të ulët dhe fytyra i skuq menjëherë. Ai po

shikonte me një vështrim lutës në klasë. Të gjithë ne, sigurisht ndanim dëshirën e z. Bassum që Bolencievz duhej të ishte në një nivel me klasën në ekonomi sepse loja e Illinois, një prej më të vështirave dhe më të rëndësishme të sezonit ishte vetëm një javë më pas. ‘Tu, tut, tuut, tuuuut!’ gjëmoi një student me një zë të trashë dhe ne të gjithë shikuam me shpresë Bolencievz-in. Dikush tjetër bëri një imitim të mirë të lokomotivës që nxirrte avull. Vetë z. Bassum e përmbylli shfaqjen e vogël, ‘ding, dang, ding, dang,’ tha ai me shpresë. Bolencievz ia kishte ngulur sytë dyshemesë, duke u përpjekur për ta gjetur, balli i tij i madh ishte rrudhur, duart e mëdha i mbante të fërkua dhe fytyra i ishte skuqur.

“Si ke ardhur në kolegji këtë vit z. Bolencievz?” pyeti profesori. “Çufa, çufa, çufa, çufa”

“Babai im më ka sjellë” tha futbollisti.

‘Me çfarë?’ pyeti Bassum.

“Unë paguaj me zbritje” tha lojtari me një zë të ulët, të ngjirur, që dukej se ishte në siklet.

“Jo, jo, tha z. Bassum, më thuaj një mjet transporti me të cilin ke ardhur deri këtu?”

“Tren”, tha Bolencievz.

“Shumë mirë, tha profesori, tani, z. Nugent a do të na thoni...”

Nëse i kaloja me ankth botanikën dhe ekonominë- për arsye të ndryshme- puna në palestër ishte edhe më keq. Unë nuk dua as ta sjell ndër mend. Nuk të lejonin të luaje lojëra apo të bëheshe pjesë e skuadrës duke mbajtur syze dhe unë s’mund të shihja me të miat larg. Përplasesha me profesorët, hekurat horizontalë, studentët e bujqësisë dhe rrathët luhatës të hekurit. Duke mos

qenë në gjendje për të parë, mund ta merrja topin por s’mund ta pasoja atë. Gjithashtu, që të kaloje lëndën e palestrës (dhe ishte detyrim për diplomimin), duhej të mësoje not nëse nuk dije akoma. Unë nuk i pëlqeja pishinat e notit dhe as instruktorin e notit dhe pas gjithë këtyre viteve, ende nuk di not. Asnjëherë nuk bëra not por e kalova megjithatë lëndën e palestrës duke i dhënë një student tjetër numrin tim të palestrës (978) që të notonte në pishinë në vendin tim. Ai ishte një djalosh bjond, i qetë, miqësor me numër 473 dhe do të kishte parë edhe mikroskopin për mua nëse do të kishim vazhduar më tej por nuk mundëm. Një gjë tjetër që nuk e pëlqeja në punën e palestrës ishte që të detyronin të zhvisheshe në ditën e regjistrimit. Është e pamundur për mua të ndihem rehat kur jam i zhveshur dhe duke më bërë shumë pyetje. Prapëseprapë e bëra më mirë sesa një student skarravel i bujqësisë që ishte marrë në pyetje përpara meje. Ata pyesnin çdo student në çfarë kolegji ishte, pra në Arte, Inxhinieri, Tregti apo Bujqësi. ‘Në çfarë kolegji jeni?’ e pyeti fluturimthi instruktori të riun përballë meje. ‘Universiteti i shtetit të Ohajos’ u përgjigj ai menjëherë.

Nuk ishte studenti i bujqësisë por ishte një tjetër, shumë i ngjashëm me të që vendosi të ndiqte gazetari, ndoshta duke u bazuar në atë që kur bujqësia të telendisej keq, ai t’i kthehej prapë punës së gazetarisë. Ai nuk e kuptonte, sigurisht që kjo do të ngjasonte shumë si të biesh prapa me të gjithë trupin mbi një kuti të veglave të zdrukthëtarit. Haskins nuk dukej i prerë për gazetari, duke qenë shumë i sikletshëm për të biseduar me çdo njeri dhe i paaftë për të përdorur një makinë shkrimi por redaktori i gazetës së kolegjit e caktoi atë të merrej me shkrimet për haurin e lopëve, vathën e dhenve, stallën e kuajve dhe në përgjithësi për departamentin e fermës së kafshëve. Kjo ishte me të vërtetë një ‘goditje’ e fortë sepse i duhej pesë herë më shumë material dhe dhjetë herë më shumë kohë aq sa një përvetësim legjislacioni i Kolegjit të Arteve Liberale. Studenti i bujqësisë i njihte kafshët por prapëseprapë historitë e tij ishin monotone dhe pa ngjyrë. I shkonte gjithë mbasditja me një shkrim, sepse i duhej të kërkonte çdo gërmë në makinën e shkrimit. Nganjëherë ai duhej të pyeste dikë tjetër ta ndihmonte për të kërkuar ‘C’ apo ‘L’ që për të, ishin gërma të vështira për t’i gjetur. Redaktori i tij më në fund u bezdis aq shumë me fermerin-gazetar sepse pjesët e tij ishin jo interesante. “Shiko këtu, Haskins, u kthye ai papritur një ditë, ‘përse nuk kemi asnjëherë diçka të freskët prej teje për stallën e kuajve? Këtu kemi dyqind krerë kuaj në këtë kamp, më shumë se në çdo universitet tjetër të Ligës Perëndimore përveçse në Purdue- dhe asnjëherë nuk marrim ndonjë fakt real për to. ‘Heto në plemën e kuajve dhe qëmto diçka vërtet interesante. Haskins u çapit jashtë dhe u kthye brenda një ore, ai tha se ç’kishte bërë. ‘Mirë, fillo me diçka tërheqëse’ i tha redaktori. “Diçka që njerëzit do ta lexojnë.” Haskins iu vu punës dhe brenda disa orëve solli një fletë gazete të shtypur mbi tavolinë; ishte një histori dyqind fjalëshe rreth disa sëmundjeve që kishin shpërthyer tek kuajt. Fjalja e tij hyrëse ishte e thjeshtë por rrëmbyese: “Kush i ka vënë re plagët në lëkurën e kuajve në stallën e fermës së kafshëve?”

Shteti i Ohajos ishte një universitet me shumë punë praktike prandaj dy vitet e stërvitjes ushtarake ishin të detyrueshme. Ne u stërvitëm me pushkë të vjetra *Springfield* dhe studiuam taktikat e Luftës Civile megjithëse Lufta Botërore po vazhdonte në atë kohë. Në orën 11, çdo mëngjes, mijëra rrula dhe studentë të vitit të dytë dislokohehin në kamp, duke u zvarritur të ngrysur, lart drejt ndërtesës së vjetër të kimisë. Ishte një trajnim i mirë për një farë lufte që ishte shpallur ndaj Shiloh por nuk kishte lidhje me atë që po ndodhte

në Evropë. Disa njerëz mendonin se pas saj qëndronte paraja gjermane por ata nuk guxonin ta thoshin hapur këtë ose ndryshe do të plaseshin në burg si spiunë gjermanë. Ishte një periudhë e mendimit të turbullt dhe shënoi, besoj unë, rënien e arsimit të lartë në *Middle Ėest*.

Si ushtar, nuk isha asnjëherë i mirë, aspak. Pjesa më e madhe e kadetëve ishin ushtarë indiferentë të mërzitshëm por unë isha edhe më keq. Njëherë gjenerali LittleField i cili ishte komandant i korpusit të kadetëve u shfaq papritur përballë meje gjatë stërvitjes së regjimentit dhe ma tha copë ‘Ju jeni telashi kryesor në këtë universitet’. Mendoj se ai do të thoshte se tipi im ishte telashi kryesor në universitet por mund ta kishte pasur fjalën edhe individualisht. Unë isha mediokër në stërvitje, sigurisht- gjë që shkoi kështu deri në vitin e fundit. Nga ajo kohë, isha stërvitur më gjatë se çdokush tjetër në Ligën Perëndimore, duke ngelur në Ushtarake në fund të çdo viti paraprirës kështu që duhet ta jepja atë përsëri. Isha i vetmi maturant ende me uniformë ushtarake. Uniformë e cila kur kishte qenë e re më kishte bërë të dukem si një faturist hekurudhe interurban dhe tani që i kishte dalë ngjyra dhe më binte ngushtë më bënte të dukeshja si Bert Uilliams në rolin e tij të hamallit. Kjo kishte përfundimisht një efekt negativ në moralin tim. Madje edhe kështu, isha bërë në praktikën e përditshme, një tip i çuditshëm në manovrat e skuadrës.

Një ditë gjeneral Littlefield zgjodhi kompaninë tonë nga i gjithë regjimenti dhe tentoi ta ngatërronte përmes dhënies së detyrave nga një lëvizje në tjetrën aq shpejt sa mund t’i ekzekutonin; skuadrat djathtas, skuadrat majtas, skuadrat në të djathtë në rresht, skuadrat në të djathtë në rreth, skuadrat në të majtë në rresht, etj. Brenda rreth tre minutave njëqind e nëntë burra ishin duke marshuar në një drejtim dhe unë po marshoja tutje në një kënd dyzet gradë, vetëm. “Kompani, ndal! gërthiti gjeneral Littlefield, “Ai burri është i vetmi që po e bën mirë”. Për këtë arritje më bënë tetar.

Ditën tjetër gjenerali Littlefield më thirri në zyrën e tij. Ai po vriste miza kur hyra brenda. Po qëndroja në heshtje dhe ai nuk po fliste gjithashtu, për një kohë të gjatë. Mendoj se nuk i kujtohesha apo e dinte përse më kishte kërkuar por ndoshta nuk dëshironte ta pranonte. Ai vrau disa miza të tjera, duke i mbajtur sytë mbi to nga afër përpara se t’i godiste me rrahëse. “Zbërtheje pallton” theu heshtjen ai. Duke kujtuar këtë veprim tani mund të them se ai donte të thoshte se po shikonte aty një mizë por unë qëndrova pa lëvizur. Një mizë tjetër u ul për të pushuar mbi një letër përballë gjeneralit dhe filloi të fërkonte këmbët e pasme me njëra-tjetën. Gjenerali ngriti rrahësen me kujdes. Unë lëviza pa u duruar dhe miza fluturoi tutje. “Ti e trembe atë!” ulëriti gjeneral Littlefield duke më shikuar me ashpërsi. I thashë më fal. “Kjo nuk bën punë tani!” ma ktheu gjenerali me logjikën e tij të ftohtë ushtarake. Nuk shihja çfarë mund të bëja përveçse të ofrohesha të ndiqja disa miza të tjera mbi tavolinën e tij por nuk thashë asgjë. Ai vështroi dritaren tek figurat në largësi të kryqëzimit të skuadrave të kampusit drejt librarisë. Më në fund më tha se mund të ikja. Kështu u largova. Ai ose nuk e dinte cili kadet isha ose përndryshe kishte harruar për çfarë më kishte thirrur. Mund të ketë qenë që ai donte të kërkonte falje që më kishte quajtur telashi kryesor në universitet apo mbase kishte vendosur të më bënte kompliment për stërvitjen time brilante të një dite më parë dhe pastaj në minutën e fundit vendosi të mos e bënte. Nuk e di. Nuk e vrava shumë mendjen për të më pas.

*James Thurber (1894-1961) ishte një karikaturist, shkrimtar, humorist, gazetar, autor dramash dhe librash për fëmijë amerikan. Ai është veçanërisht i njohur për karikaturat dhe tregimet e shkurtra.

ISTREF HAXHILLARI

Zgjohu sa nuk është vonë!

Tregim

Mbresat më përcollën gjer te porta e shtëpisë. Im shoq donte kohë të kthehej, vajzat në punët e tyre, kuzhina e pacenuar. Këqyra fytyrën me imtësi në pasqyrën e tualetit. E njejta si gjithnjë, nuk kishte pësuar kurrfarë ndryshimi.

Më vajti zemra në vend.

Ushqimet, stivuar në fund të kuzhinës, prisnin t’i vendosja rafteve, ashtu si rrobat në sirtarët e dollapëve, këpucët në të ndarat e korridorit, peshqirët dhe çarçafët në gardierobë, me rregullin e amvisës së mirë, siç pretendoja se isha, po më parë duhej të mblidhja veten.

Isha aq e ngarkuar!

Piva një gllënjë nga shishja mbi tavolinë. Rakia nuk më dogji si zakonisht, zjarri brenda ishte më i fortë.

- Erdhe mam? – e vogla, pa kthyer kokën.

- Siç e sheh!

Përgjigja, e zhveshur!

Përqendruar mbi celular, e madhja as e vuri re kthimin tim, ma pa sikur të mos kisha lëvizur nga shtëpia. Ndryshe nga vajzat, dushi më priti miqësisht. Si të donte të më përligjte, uji përkëdheli shpinën, qafën, gjinjtë e murrëtyer nga të puthurat. Mbylla rubinetin, u mbështolla me peshqir, krehja flokët, i lidha, u shtriva në divan.

Kisha rënë në dashuri!..

Gjithçka më e bukur, më e dëlirë, më e qartë, apo ndoshta më e koklavitur! Si guxova t’ia bëj këtë burrit me të cilin linda dy fëmijë? Kur vallë nisa të dyshoj se ndoshta gabova martesë me Mikelin. Burrë për së mbari, po sa të tjerë mund të ishin më për së mbari...?

Kuzhina nisi të vërtitej me gjithë mobilje.

- E lodhur? – zë i njohur.

- E rraskapitur.

- E kënaqur?

- Si kurrë ndonjëherë.

- Ndërgjegja?

Nëse gruaja shtruar këmbë mbi këmbë kolltukut përballë, nuk ishte vetja ime dhe nuk shihja ëndërr, mbetej të isha e marrë. Fërkova sytë, i pulita radhaz. E kotë! Fytyra e ngrysur kundronte si të isha jashtëtokësore. Prapa syzeve të modës bebëzat i dukeshin më të mëdha, lëkura i vinte erë errësirë.

A u frikësova?

Gjer në palcë.

- Mjaft i shqyeve goglat ashtu, duhet të bisedojmë, - ngrysi vetullat tu jepte peshë fjalëve.

- Nuk e di çfarë të bisedojmë? – më në fund pak zë.

Pjesën tjetër ma kishte grabitur.

- Marrëzitë e tua.

- S’kam bërë ndonjë marrëzi.

- Mua më fshihesh?

Disa sekonda ndenjëm pa folur, unë shtrirë në divan, ajo krekosur në kolltuk. Nga dritarja pas shpinës së saj mbrëmja zbriste me përtësë.

- Si fillim të prezantohemi, - i zgjata dorën, - Ledi Smiana.

- Ledi Smiana, - u paraqit, pa luajtur vendit.

Nuk u besova veshëve!

I njëjti zë, e njëjta fytyrë, veshje, grim, thua filli i jetës sime ishte endur e prerë me të sajën. I vetmi dallim, duart kryqëzuar krahëve të kolltukut, kurse të miat ndehur pa pikë fuqie mbi gjoks.

- Po flet përçart.

- Ashtu thua? – m’i nguli sytë si gjilpëra. Kushedi sa për të ardhur keq dukesh!

- Nuk të njoh, as të kam parë ndonjëherë.

- Ta paska ikur mendja!

- Mbaj gojën! – gati për sherr.

Errësira e mbrojti.

- Jam vetja tënde e pastër, - tha qetësisht si të ishte fjala për diçka të zakonshme.

Në dhomë mbizotëronte zbrazëti shkretuese, zëri kumboi më shumë nga sa pritej.

- Ta zëmë se je, ç’kërkon prej meje?

E folura u kthye normal.

- Burrë, fëmijë, tani të dashur. Ku të shpie mushka? – buzët e shtrënguara, mjekra gur e fortë, sytë e egër..

Më luajti mendsh!

- Në qejf të saj, - u zbraz.

- Nuk mund t’i hapesh askujt si mua, askujt, ngulite! – ngriti tonet.

Për të shprehur gjithë sa donte të thoshte, shtinte në punë gjestet, vështrimin, grimasat e fytyrës.

- T’i hapem vetes sime?

- Të gjithë e bëjnë.

- Unë jo, - ngrita supet shpërfillëse.

Shpallja njëfjalëshe mu soll në kokë si re e zezë, e ngjeshur.

- Që çke me të.

- S’kam përse.

- Lëri këto, deri ku ke ndërmend të shkosh? – në pamje, as mëri, as inat, vetëm kërshtëri e egër.

- Sapo kam filluar, - u dorëzova. Ngjitur me mua në të gjitha orvajtjet, të mira e të liga, e

pa mundur t’i shmangesha.

- E dashuron?

- Duhet ta dish, je vetja ime.

- Jo e tëra, pjesa e ftohtë, që lidhet me trurin.

- Pjesa ime lidhet me zemrën, - i thashë pa asnjë formalitet, - ftohtësia jote s’mund ta kuptojë.

- Të duket vetja ndryshe?

- Sigurisht, grua e dashuruar.

- Ou! – ironi e lehtë i zbriti mbi buzë.

Si të donte të përmbahej, vuri dorën te varësja e floririt, tërfil me katër fletë përfund gjerdanit të hollë, të praruar. Preka instinktivisht zinxhirin e artë në qafën time.

E kisha në vend.

- Vetëm një grua e dashuruar ndihet vërtet grua, - ia përplasa fytyrës, - ti jo e jo.

Refuzoi të polemizonte për këtë temë.

- Kur do të përfundojë?

- Asnjëherë.

- Thua të mos e kuptojë burri? Nuk do t’ua shtjerë në vesh dikush, dikur, atij, vajzave, prindërve, të afërmeve? – i renditi pyetjet me rregullsi avokati.

- Ata që duhen, mbrohen.

- Nuk të dija kaq pa logjikë.

- Në dashuri asgjë nuk është logjike.

- Epo, nuk mbush. Sado i mirë, qoftë edhe më i mirë se burri yt, je e detyruar të vësh në përdorim trurin.

- Nuk më ikur.

- Atëherë duhet ta dish, ke detyrime.

- Ndaj vetes nuk kam?

U pamë sy më sy, dy shemra, secila në llogoren e vet.

- E dua burrin, fëmijët, jetën do ta jepja për ta, po si t’ia bëj boshllëkut brenda vetes? Më ka vrarë monotonia, të njëjtat gjëra çdo ditë, pa ndryshuar asnjë herë të vetme. Im shoq është bashkëshort i mirë, baba, familjar, po nuk mjafton. Vite të tëra e detyruar të kapesha pas një jete që nuk ishte imja, doja të ndihesha grua. U shfaq ky burrë, ma mbushi shpirtin.

- Edhe me Aurelin re në dashuri.

- Njëzet e gjashtë vjet më parë dhe adoleshente.

- Historia përsëritet.

Ç’aforizmë idiote! Nuk meritonte përgjigje.

- Gratë do të kërkonin me qiri burrë si Mikeli.

Kjo po, qëndronte.

- E di, - i thashë.

- Çfarë ka më shumë shkrimtari?

- Më ka falur diçka që dikur as e dija se ekzistonte.

- Mosha? – rregulloi qëllimisht syzet mbi hundë.

Mbase mu duk.

- Arsye me tepër pse rashë në dashuri.

- Po të jetonit bashkë, përditshmëria do ta shpartallonte lidhjen, do ta kthente hi në pak kohë.

Nuk më kishte shkuar mendja.

- As dua t’ia di, - s’e dhashë veten.

- Budallaqe e shkretë, më dhimbshesh.

Nuk mund të jetosh dy jetë njëherësh. Kur të zgjohesh

nga kjo marrëzi do të kuptosh. Zgjohu sa nuk është vonë!

Zgjohu!

U zgjova. I hodha sytë kolltukut, celularit. Në vendet e tyre. Kuverta rozë më mernte frymën.

Si dreqin u ndodh sipër meje!

Ishte koha e pas viteve '90-të. Bar - Kafe “Evropa” ishte bërë tempulli i atyre që kishin duruar shumë dhe tashmë kërkonin një grimcë paqeje në atë kohë të trazuar. Aty vinin shkrimtarët, gazetarët, artistët, përkthyesit, akademikët. Ishte një mbledhje e pashkruar e mendimit shqiptar, jo si elitë e vetëquajtur, por si bashkësi e njerëzve që kishin nevojë për njëri-tjetrin, për një mendim, për një fjalë, për një përqafim.

Në atë hapësirë të ngushtë, midis bisedash dhe një buzëqeshjeje që fshihte lodhje, krijohej një bashkësi intime mendimesh. Ishte vendi ku nuk kishte kamera, por kishte shikime që lexonin thellë. Ishte vendi ku nuk kishte mikrofon, por fjala rrinte pezull mbi gotën e ujit, si një lutje e pashprehur. Ishte vendi ku nuk kishte pushtet, por kishte kujtesë.

Ata ishin bohemët e lirisë së re, shpesh të varfër, por me zemra të mëdha oqeanikë. Shkruanin, diskutonin, qanin përbrenda. E megjithatë, gjithmonë përpiqeshin të jepnin diçka; një varg, një mendim, një afsh zemre. Sepse ndryshe nuk mund të jetonin.

Atëkohë, në mes të zhurmës së pashtershme të një Tirane që zgjatej, rritej dhe shpesh ngjante si një organizëm që nuk njihnte më vetveten, ekzistonte ky cep i vogël, thuajse i shenjtëruar në zemër të kryeqytetit, si një oaz reflektimi dhe frymëzimi, i shndërruar në një tempull i fjalës së lirë dhe mendimit krijues.

Bar-Kafe “Evropa” ishte pikërisht aty, në ato karrige të drunjta, paksa të vjetruara, por të përqafuara nga aroma e kafesë dhe jehona e bisedave të mençura, ku për vite me radhë ndodhnin takimet e mia me visarin e poezisë së bukur shqipe, Xhevahir Spahiu, mik i rrallë, mendimtar i thellë dhe udhërrëfyes nëpër labirintet e ndërlikuara të jetës dhe poezisë.

Çdo mëngjes, në agun e një ditë e re, aty mblidheshin si pelegrinë të fjalës poetët, mjeshtërit e shkrimtarisë dhe publicistikës. Bar - Kafe “Evropa” nuk ishte thjesht një lokal. Ishte një altar ku rrëfehej shpirti i kombit.

(Një përsiatje për pelegrinët e munguar të Bar - Kafe “Evropa” e dikurshme...)

DRITË NË FILXHANIN E NJË KAFEJE...

Nga Ilir Çumani

Në një kohë kur vëmendja publike po zbehet gjithnjë e më shumë përballë vlerave të mirëfillta intelektuale dhe shpirtërore, kjo ese në formë përsiatje vjen si një homazh për njerëzit e diturisë, për ata që krijuan në heshtje, jetuan me dinjitet dhe u bënë shenjë identitare për brezin e tranzicionit kulturor shqiptar. Duke ndërtuar një mozaik kujtimesh dhe reflektimesh personale, Ilir Çumani sjell në mënyrë prekëse portretet e poetëve, akademikëve dhe artistëve që dikur mblidheshin çdo mëngjes në ish Bar-Kafe “Evropa” – një hapësirë simbolike ku shpirti i kombit artikulohej përmes fjalës, ndjesisë dhe vështrimit njerëzor. Nëpërmjet këtij rrëfimi, lexuesi ftohet të rikthehet në një botë që sot duket se mungon: në një Shqipëri të mendimit të lirë, të bisedave me shpirt dhe të njerëzve që ishin vetë dritë....

Në ato çaste heshtjeje por edhe diskutimesh të zjarra, çdo fjalë ishte një rrëfim, çdo buzëqeshje fshehte një plagë, çdo shikim mbante pas vetes një kujtim të pathënë.

Me Xhevon, bisedat nuk kishin as fillim dhe as fund. Ato ishin një udhëtim i përhershëm dhe i pandërprerë në pikëpyetjet e mëdha të jetës, nëpër terrenet e paeksploruara të shpirtit njerëzor.

Në atë kafene modeste ku rrodhi një kohë e artë, u mblodhën shumë figura që e kanë ngjizur memorien kolektive të kulturës sonë.

Me gota uji dhe filxhana kafeje, me gota birre dhe cigare të qeta, aty shfaqeshin çdo ditë Teodor Keko me humorin therës dhe shpirtin bohem. Fatos Baxhaku me një mendim të kthjellët gazetarie që digjte si shkumb. Pano Taçi, stoiku ngazëllyes me kujtime vezulluese që i kthente të gjitha në poezi. Robert Zhvarc, mjeshtri i

përkthimit që përkthente jo vetëm vargje, por edhe heshtje...

Shkrimtarë dhe poetë si Kiço Blushi, Fatos Arapi, Natasha Lako, Llazar Siliqi, Zhuliana Jorganxhi, Bardhyl Londo, Koçi Petriti, Petrit Ruka, Eglantina Mandia, Moikom Zeqo, Jorgo Papingji, Agim Doçi, Mimoza Ahmeti, Gaço Bushaka, Niko Nikolla, Diana Çuli, Agim Cerga, Adelina Mamaqi e Teodor Laço, Shpresa Vreto.... Gazetarët dhe publicistët e përkorë si Marash Hajati, Arshin Xhezo e Astrit Nuri, Kiço Fotiadhi, Rezarta Reçi...

Tek “Evropa” preferonin ta pinin kafënë e mëngjesit shumë kineastë dhe artistë të Kinematografisë shqiptare, të cilët kam patur fatin t’i njoh së afërmi si Xhanfise Keko, Viktor Gjika, Dhimitër Anagnosti, Vladimir Prifti, Saimir Kumbaro, Margarita Xhepa, Violeta Manushi, Kujtim Çashku, Mevlan Shanaj, Drita Pelinku, Xhevdet Ferri, Kastriot Çausi, Bujar Lako, Yllka Mujo, Reshat

Arbana, Serafin Fanko, Gulielm Radoja, Luan Qerimi, Fatos Sela, Andon Qesari, Mirush Kabashi, Kolec Traboini, Mark Topallaj, Petraq Xhillari, Arben Shaka, etj. Takoje atje Avni dhe Nina Mula, Çesk Zadeja, Tish Daija, Kujtim Laro, Fehim Ibrahim, Limos Dizdari, Robert Radoja, Ferdinand Deda, Aleksandër Lalo, Gaço Çako, Eno Koço, Zhani Ciko, Panajot Kanaçi, Ramazan Bogdani, piktorët e njohur Maks Velo, Agim Zajmi, Bardhyl Fico, Zef Shoshi, Suzana Varvarica, Sali Shijaku, Lumturi Blloshmi, Shaban Hysa.

Aty ishin edhe Dritëroi me praninë e tij atërorë, i shoqëruar përherë nga bashkëshortja e tij fisnike Sadija, profesorët e nderuar Kristo Frashëri, Bedri Dedja, Dhimitër e Mynever Shuteriqi, Ylli Popa, Shaban Demiraj, Adriatik Kallulli, Luan Omari, Farudin Hoxha, Arben Puto, Shaban Murati, e shumë të tjerë akademikë e diplomatë që e ngritën lart kombin me dijen dhe qytetarinë e tyre të heshtur.

Të gjithë emra të mëdhenj, që kishin mbetur të përulur dhe të heshtur edhe në liri. Ata pinin kafënë me të njëjtin kujdes me të cilin kishin ruajtur dinjitetin në diktaturë.

Ishte shpirti i një kombi që endej midis tryezave, midis shijes së një ekspresi të ngrohtë dhe aromës së përzier të letërsisë dhe historisë, të dashurisë për Atdheun dhe plagëve të tij. Ishte një kohë kur fjalët kishin peshë, kur heshtja kishte kuptim, dhe kur takimi me një njeri të mendimit ishte më i çmuar se çdo komoditet luksi.

Ata ishin bohemët e vërtetë të një kryeqyteti të lodhur, ardhur të cflitur prej një epoke të gjatë mundimi nga diktatura, por të zhgënjyer nga tranzicioni kaotik. Ata kërkonin paqe përbrenda vetes dhe e gjenin atë në një bar modest që nuk kishte lavdi, por kishte dritë..., dritë... dritë... Vetëm dritë!

Dritë që vinte nga mendjet e tyre të ndritura, nga sytë që kishin parë aq shumë dhe nga zemrat që kishin duruar më shumë se ç’duhet.

Me poetin Xhevahir Spahiu ne Bar Kafe “Evropa”, pas fotos ndodhet edhe poeti Vasil Dede

Me aktorin e njohur të kinematografisë shqiptare Luan Qerimi, (Artist i Merituar)

Me poetët Pano Taçi, Xhevahir Spahiu dhe shkrimtarin Agim Cerga

Me mikun tim të vjetër, maestro Zhani Ciko, (Mjeshtër i Madh)

Eh, çfarë kohësh të pakohë kemi jetuar në atë Bar Kafe të famshme të kryeqytetit të zhurmshtëm, i cili, pas një zgjimi prej gjumit të gjatë letargjik, turravrapej drejt një metropoli që rritej e rritej pa u ndalur, për të kapur ritmin e kohës dhe për ti ngjarë sado pak simotrave të saj në perëndim...

Kjo ndjehej orë çast jo vetëm prej ecejakeve të pagjumta kilometrike të dhjetra mijëra kalimtarëve që e jetonin me shqetësim, çdo zhvillim e dinamikë të ndryshimit të Tiranës. Të gjithë e ndienim se ishim në kërkim të vetvetes, në kërkim të një kohe të humbur, që vinte prej një të shkuare dëshpëruese jo të largët dhe shumë zhgënjyese....

Bar - Kafe “Evropa”, ishte kthyer në një vend pelegrinazhi për mjaft shkrimtarë, poetë e artistë bohemë, që atëkohë e kishin vlarë frikën dhe tashmë jetonin në një shoqëri të lirë. Ata e përjetonin me shumë dhimbje tranzicionin shqiptar, por disa syresh gjenin atje edhe paqen, edhe ngushëllimin e madh për fatet e pafata të tyre.

Ndërkohë, atje gjenin edhe muzën për të jetësuar në krijimet dhe veprat e tyre të gjitha ato vrundujt, dilemat, përshpirtjet dhe përjetimet që vetëm ata dinë ti shpalosin e ti përcjellin me aq vërtetësi dhe emocion tek të tjerët...

E kujtoj me mall mikun tim të paharruar, poetin Vasil Dede, lirikun përmetar që e përjetonte mërgimin si një varg të gjatë pa kthim, por që nuk reshti së shkruari kurrë për dashurinë, për natyrën, për Shqipërinë, për Njeriun që për të ishte gjithmonë qendra e botës.

Më kujtohet një foto me të, ku sytë i shkëlqenin si një fëmijë që e shihte botën për herë të parë.

Është kjo foto me poetin Xhevahir Spahiu që shoqëron edhe këto radhë të shkrimit. Pas nesh, Vasili na sodit me buzëqeshjen e një fëmije të ndrojtur e njëkohësisht të ditur. Sot, ai nuk na shikon më nga cepi i tavolinës, por na përshëndet nga qielli, si një engjëll poetik.

Shumë prej tyre nuk janë më në mes tonë. Ata janë tashmë kujtim i gjallë, muza që vjen natën dhe ulet në majë të lapsit, janë fjalët që rikthehen kur ke nevojë të mos ndihesh vetëm.

Ata janë Pelegrinët e munguar të Bar - Kafe “Evropa”, një tempull që sot nuk ekziston më fizikisht, por që thellë thellë, jeton në kujtesën e atyre që e përjetuan si një epokë, si një frymë, si një melodi të heshtur qytetarie dhe mençurie.

Janë kthyer në kujtime, por jo në harresë. Sepse njerëzit e mëdhenj nuk vdesin kurrë. Ata zhvendosen në një tjetër dimension, aty ku fjala nuk plakët dhe mendimi mbetet gjithmonë i freskët.

Eh, sa shumë mund të flitet ende për këtë racë të rrallë njerëzish, që dhe në heshtje dinin të flisnin me shpirtin e pastër dhe të dëlirë.

Mendimi e tyre shërbente si melhem për plagët shoqërore. Ata bekonin me praninë e tyre çdo kënd ku uleshin, sepse ishin dhe mbeten kreshnikët e fjalës së shkruar, shenjtët laikë të kulturës sonë, prometejt e një shoqërie që shpesh nuk dinte si t'i nderonte.

Sot, kur kthehem pas në kujtime, më duket sikur çdo karrige e Bar - Kafe “Evropa” e dikurshme mban ende aromën e pranisë së tyre. Ajo hapësirë nuk ishte kurrë thjesht një kafene. Ishte histori, ishte identitet, ishte ndjeshmëri.

Sepse gjithçka që preku shpirti i tyre, u shndërrua në kujtim të pavdekshëm. Dhe kujtimi është forma më fisnike e përjetësisë...!

Romani “Muri i turpit” i autorit Kleo Lati

NJË ROMAN MODERN DHE REALIST

Nga Prof. Dr. Bashkim Abazi

Koha, dija dhe brezi i përtypin realitetet jetësore edhe përtej ëndrrave. Për çdo krijues letrar, krijimi i universit të librave e përfshin qenien, shpirtin dhe kujtesën e arkivit historik. Si një vello e artë, antologjia e ëndrrës i zgjon ndjenjat, emocionet dhe ringjall dëshirat; tek ai dominon vullneti për të tretur realitetin e kohës dhe zhveshur atij utopinë, absurdin, mashtrimin... prekje e pasqyrimeve mitike tek çdo grimcë e universit i vargëzon muzën dhe thur pentagramin e krijimtarisë. Çdo notë e dukshme apo e fshehur e kalvarit jetësor - në harmoni dhe trazime të qenies humane - i ngjiz në faqe libri natyrën estetike, ngjyrat e ngrohta, shenjat, tingujt, parullat... për të dëshmuar përmbushjen e ëndrrave të gdhendura në shpirt.

Krijimtaria letrare e shkrimtarit, publicistit dhe përkthyesit të njohur Kleo Lati e ka kapërcyer magjinë e fjalës dhe shkrimit. Ajo është e dëshmuar në diakronizmin e kohës dhe ka sendërtuar universin e saj. Një trilogji e jetuar me kurajë dhe e prezantuar me guxim (romanet “Dhe yjet dridhen nga dashuria”, “Trupi im më përket mua”, “Pa dashuri as të vdesësh nuk pranohet”) është tashmë pronë e lexuesit. Kolana e parë medituese e romaneve përshkruese dhe tunduese me eros, sjellje sensuale, joshje maturuese dhe shpirt të dashuruar marrëzisht është përndjekur me stil nga shfrime dhe këndvështrime më reale, të prekshme dhe të dobishme. Mbas delikatesës dhe ngazëllimeve te libri “Princesha Charlotte”, romaneve të spikatura “Shpirtra të shitur” dhe

“Pushteti i kancerozëve”, autori shfaqet sfidues me romanin “Muri i turpit”.

Një trill i imagjinatës me përshkrime letrare që vjen nga historia, mitologjia, ëndrra apo realitetet jetësore? Abstragues i thellë i skutave më të errëta të shpirtit njerëzor, si një distopik pasionant i heqjes së perdeve të botës iluzore – drejt paqësimeve dinjitoze me realitetet, shkrimtari Kleo Lati ka prezantuar në këtë roman pasionin dhe prirjen ngulmuese të deshifrimit të kodeve midis vesit dhe virtytit, të mirës dhe të keqes, të bukurës dhe të shëmtuarës...si një epos epik dhe lirik ka përfshirë të ndërthurura përvojat personale, ndjenjat dhe reflektimet e sjelljes kolektive; i endur mjeshtërisht midis ese-së psikologjike dhe novelës përshkruese ka ruajtur në model organik qasje psikosociale, filozofike dhe hierarki pushteti. Personazhe dhe karaktere të stilizuara e përgjithësuese dëshmojnë spikatje të jetës reale në një shoqëri të organizuar si pjesë e natyrës, shtetit, ligjit.

Romani “Muri i turpit” ka përthithur me figura dhe simbole aspekte dominuese të jetës së joshur nga marrëzia – burgu, muri, intriga e Nepërkës, kafshimi i qenit, i vdekuri dhe varreza, lypësi; copëza mitologjike me nimfa helmuese, animizëm klasik midis gurëve, murit dhe kështjellës, dialog me përmbajtje të ëndrrës së Guvernatorit; i pashkëputur nga një trajektore huluntuuese e jetës së qytetit me periferinë – në analogji antike me gjerdanët e civilizimeve dhe kulturave – autori ka pranuar sfidën e romanit

të vështirë, me ndërthurje të poezisë, dramës, moralit, filozofisë praktike. I vendosur si pjesë integrale e qytetit, shkrimtari K. Lati ka “derdhur me bollëk” dhe në frymëzim artin e prozës me gjithçka të arsyeshme për ballafaqime utilitare dhe qëndrime reflektuese.

“Muri i turpit” është një roman modern, realist, i kushtëzuar në hapësirë-kohën me rrjedhat normale të vetëdijes. Si një vrojtues i hollë i shpirtit dhe sqimatar i karakterit human, autori ka skalitur në plotësi narrative botën mesquine dhe cinike të personazheve metaforike, pa e përjashtuar monologun e brendshëm, ai i analizon ritet, zakonet, veset dhe gjendjet patologjike të tyre, dhimbjen dhe kënaqësinë. Me qartësi dhe thellësi mendimi ka stilizuar dhe përplasur të kundërtat e mjedisit qytet – Kupola dhe Gropa, në funksion të qëllimit – demonstrimin e vlerave të vërteta. Mbi një rendje plot kureshtje dhe ngutje rrëfimi dashamirës “për t'i shkuar gjësë deri në fund”, ka ruajtur me mjeshtëri një shtjellim linear të ngjarjeve dhe karaktereve të personazheve tipike, duke e sunduar tërësisht strukturën e romanit, të sendërtuar në hierarki, paralel dhe nga poshtë–lart, në psikologji ndryshimi të *modus vivendi* dhe mbi moral të dyzuar nga vetëqenia.

Racionaliteti i kritikës dhe analiza e romanit “Muri i turpit” vlen jo për demonstrime personale, por për vlerësimin e bindjeve aktuale të individit dhe shoqërisë njerëzore. Shkrimtari Kleo Lati, me guxim dhe faqebote, edhe në këtë roman është vetvetja reale, qenia fisnike me vetëdije, logjikë dhe intelekt.

Poezia është dhe e të gjithëve siç nuk është vetëm e poetëve... Të jetosh me poezinë, pastaj dhe mund ta shkruash...

Në Itali, “Puntoacapo Editrice”, i njohur për botimet e poezisë, nxori këto ditë përmbledhjen “Është çasti që e gjitha është”, (“É ora che tutto é”), me autor një mjek, doctor dhe professor, shkencëtar italian, që jeton dhe punon prej vitesh në metropolin e Chicago-s në SHBA.

E veçantë për ne është se parathënien e këtij libri e ka shkruar shkrimtari ynë Visar Zhiti, gjë që vihet në dukje dhe në kopertinën e botimit. Në kopertinën e pasme janë vënë këto vargje:

*Tërheq nëpër rrugë
ashtu pa frymë
një valixhe
të rëndë
plot me vende të heshtura
e me durim
mbase mësova vërtet
të shoh ende
margaritat*

Dhe kjo është jo vetëm credo e autorit, por dhe e ditëve sot.

Ndërsa në palosjen e brendshme të kopertinës janë dhe këto fjalë:

“Shkëlqim dhe mahnitje brenda vetes dhe kujtesë poezie. Me fjalët dhe hapat që ecin në vargjet e Damiano Rondelli-t me një natyrshmëri emocionale dhe dinjitetin njerëzor.

Fjalët lënë gjurmë në ajër, duke u tretur atje, duke shkaktuar një freski në shpirt dhe humbin... edhe hapat, pasi lënë gjurmë në rrugë, mbesin si gjethet a më pak se ato, i merr era, dëshmojnë që kalove, por humbin...

Por është shpikur poezia, që të ruajë fjalën emocionuese dhe ecjen e diteve si një ditar shpirtëror që ti e shkruan dhe për të tjerët, sidomos për ata që s’munden. Damiano Rondelli e do shumë këtë ditar, duke na dhënë dhe vetë një të tillë.”

(Nga Parathënia e Visar Zhitit))

Në faqen e fundit të për përpledhjes janë disa të dhena për autorin:

Damiano Rondelli (Faenza 1963) kreu licen klasik dhe diplomohet në Mjekësi e Kirurgji dhe specializohet në Hematologji në Universitetin e Bolonjës.

Pas një periudhe kërkimore mbi transplantimin e palcës së kockave në “Seattle, WA (SHBA)” në vitin 1995, ai filloi karrierën e tij si Studiues Universitar në Bolonja.

Në vitin 2002 shpërngulet në Universitetin e Illinois në Çikago (SHBA) për të drejtuar Transplantimin e Palcës së Kockave dhe që nga viti 2011 ai është Profesor dhe Drejtor i Divizionit të Hematologjisë/Onkologjisë.

Është autor i mbi 200 botimeve shkencore në revista ndërkombëtare. Në 12 vitet e fundit ka ndërmarrë një projekt të ‘Shëndetit Global’ që e ka çuar atë të bashkëpunojë me qendrat e hematologjisë në Nepal, Indi, Bolivi, Kubë, Ukrainë, Nigeri, Ruandë.

Ai mori Laurën “Honoris Causa” në Mjekësi nga Universidad “Major de San Andrés” në La Paz, Bolivi (2023); Çmimin “Public Service” nga Shoqata Amerikane e Transplantimit dhe Terapive Qelizore (2022); Çmimin “Humanitarian” nga Institutit i Mjekësisë së Çikagos (2024).

I apasionuar pas historisë së mjekësisë, në vitin 1999 përgatiti dhe botoi librin “Storia delle Discipline Mediche (Hipocrates Editore, Milano), me një botim të dytë të zgjeruar në vitin 2003.

Në vitet 2017-2018 botoi shumë artikuj në revistën “Hektoen International – Zhurnali i Shkencave Humane Mjekësore.

Pavarësisht aktivitetit të tij profesional (për një kohë të gjatë vetëm në anglisht), atë gjithmonë e ka shoqëruar një dashuri e thellë për poezinë.

“Është çasti që e gjitha është” (“É ora che

Poezi nga Damiano Rondelli, mjek dhe shkencëtar

ËSHTË ÇASTI QË
E GJITHA ËSHTË!

Nga Visar Zhiti

tutto é”) është përmbledhja me poezi që e përfaqëson...

Në faqet e para të librit është parathënia.:

SA MË SHUMË JETË NË POEZI
AQ MË SHUMË POEZI NË JETË

Nga Visar Zhiti

S’e kujton mbase shkëlqimin
që së bashku na mahniti...

Shkëlqim dhe mahnitje brenda vetes dhe kujtesë poezie. Me fjalët dhe hapat që ecin në vargjet e Damiano Rondelli-t me një natyrshmëri emocionale dhe dinjitetin njerëzor.

Fjalët lënë gjurmë në ajër, duke u tretur atje, duke shkaktuar një freski në shpirt dhe humbin... edhe hapat, pasi lënë gjurmë në rrugë, mbesin si gjethet a më pak se ato, i merr era, dëshmojnë që kalove, por humbin...

Por është shpikur poezia, që të ruajë fjalën emocionuese dhe ecjen e diteve si një ditar shpirtëror që ti e shkruan dhe për të tjerët, sidomos për ata që s’munden.

Damiano Rondelli e do shumë këtë ditar, duke na dhënë dhe vetë një të tillë.

E’ora che tutto E’
“Është ora që gjithçka Është”

Ai i beson jetës dhe e do atë. Si poet e do poezinë dhe i beson asaj. Damiano Rondelli i sheh shumë bashkë poezinë dhe jetën.

Ndjej se një fillim do të ketë qenë poezia që është futur ne jetën e tij, e dashuroi atë, mbase fshehurazi, duke patur profesionin e mjekut, i përkushtuar ndaj detyrës si ndaj jetës së të tjerëve plot me punët e shumta dhe me rëndësi, ikja nga Italia blu, e bukur dhe magjepse në SHBA, në Chicago-n me erëra dhe akuj dhe me liqenin më të madh se Adriatikun dhe Joni bashkë, më i madhi në botë, udhëtimet si shkencëtar në kontinente të tjera, etj, por ai ka ndërjer nevojën e poezisë në jetën e tij. Dhe nuk e ka kerkuar në vend tjetër për ta sjellë, por e ka gjetur te ato udhëtime, te puna, te familja, por më shumë të gjitha te vetja, te besimi...

Dhe ka dashur që atë që ka marrë, ta kthejë. Nga jeta e tij t’i japë poezisë, me atë dashuri që e ka marrë, mbase në vetminë e tij prej shkencëtari dhe poeti.

...ngjyra e qiellit

ndërkaq përzjehet
me dritën e vogël që verbon
horizontin e pasigurt
ku hirshëm
u përshfaq....
...

Në poezinë e Damiano Rondelli-t gjej një fshehtësi të bukur, diçka nga ai hermetizmi tradicional i poezisë hermetike italiane, e njohur në botë, me Ungaretti-n dhe Mario Luzi-n, mbase më shumë me Quasimodo-n, ndërkohë më të hapur, por të singertë, të vetin, me qiell... Italian dhe oqean Amerikan? E gjitha është një përzierje e tij:

Qielli dhe oqeani
ndërthuren bashkë
Oda delikate
i beson buzëqeshjes
së një çasti kalimtar,

dhe me pulsime të zemres së tij, që ai si mjek duket sikur sheh në aparaturat, të poezisë më shumë, që a po rreh mirë.

Si ilaçet apo si ndërhyrjet kirurgjikale Damiano Rondelli sheh po aq të dobishme në shëndetin e jetës dhe fjalën e mirë, ledhatimin, estetikën e shqetësimeve qytetare, atë që e quajmë se mund të bëhet vetvetiu poezi dhe guxojmë t’ua tregojmë dhe të tjerëve...

Damiano Rondelli si poet i beson bukurisë me atë forcë Dostojevskiane duke e ndjere po aq dhe si zbulim të veten dhe e bën credo

*Është këtu
dhe shkon përtej
Bukuria vetëm tregon
fytirën pas velit
të një misterit familjar*

Si një dritare që edhe pse e mbyllur, fut erën brenda, edhe poezia fut shqetësimet e kohës tani, luftën në Ukrainë, frikën e femijëve palestinezë, etj, jo si kronikë, por si dhimbje e njerëzore që bëhet poezi.

Damiano Rondelli shkruan ashtu siç jeton ai, siç është, Te një Çast gjen Shumë, siç janë në një ditë njerëzore të gjitha ditët, sipas Borgesit. Kjo ndodh me poezinë, jo vetëm ato që ikin, por dhe ato që do të vijnë...

Është ora që e gjitha Është... (E’ora che tutto E’...)

Chicago, Mars 2025

DAMIANO RONDELLI
10 POEZI

(poezi)

fjalë në udhëtim
që nga atëherë
pelegrine

në shmbyllje
mjegullash të largëta
të largësive të gjata

dh të përqafohemi
përsëri
në dhomë në anë

të paktën
sa koha
e një frymëmarrje të thellë.

* * *

Nuk të kujtohet shkëlqimi
që na mahniti së bashku
në hijen e një dore
tre ditë pas stuhisë?
E njëjta ngjyrë
shfaqet në fytirën
e secilit prej tyre
dhe përherë pret
pa pushim
në sytë e mi të rraskapitur -

prandaj dhe të shoh
duke u lutur
po vjen
për të bekuar,
dashurinë takuaam
dhe më zbulove mua
që qaj,

çgëzim
i papritur!.

* * *

Ende
shamiza
e bardhë
pëshpërit në dorë,
ngjyra e qiellit
ndërkaq përzjehet
me dritën e vogël që verbon
horizontin e pasigurt
ku hirshëm
u përshfaq.

Shqetësueshëm
vë në lëvije
ingranazhet mes tyre:
logjika e thjeshtë
papritmas është paradoks -
burimet e ngurtësuar
dhe dhëmbët e mprehtë
të rrotave të lashta
tani lëvrijnë
me mosbesim
si në kohët festive
pas muzgjeve
dhe ngadalë
sosen -

koha e mbetur
do të rregullohet,
minuta kaloi
shumë shpejt
Unë do t’ju tregoj
pa u lodhur kurrë.

(Nënë Terezës) Romë 1987

* * *	* * *
Kjo dritë nuk puth rrugët e zakonshme e megjithatë është imja dhe largohet deri sa të më befasojë ashtu si dje dhe gjithmonë kaq plot me gllënjka të vogla dhe buzëqeshje dehëse -	Grua e ulur në stol në hije me veshje modeste jashtë modës flokët jo të gjata mbrapa pa ndonjë pse fytyra e kuqe labirinth ëndrrash të harruara
zemra qesh ndërsa jeta dhe vdekja vallëzojnë dhe përgjigjen në ditën e dëshiruar për ty.	këndonte nën zë duke buzëqeshur duart me kohën duke lëvri­rë në diellin që i bënte aq mirë dhe ajo mua.
Bolonja 1999 (tek Bartolomeo)	Cortina 2024
* * *	* * *
Misteri i syve të munguar në ecjen tënde ende më gjunjëzon dhe je tashmë përtej blusë në dizenjon time të thërrmuar nga duart hollake e të ftohta dhe ti je atje ku këndimi i ngadaltë i psalmeve na bashkon me lëkundjet e durimit si djep. Shqetësimi im i çiltër më në fund	Çfarë bëra sot?
të buzëqesh dhe të puth përgjithmonë.	Shikova brenda kam gjetur pak por pak nga ç'mungonte
Ludovikës - 2001	Shikova përreth duke ngulur sytë në qiell - fliste për të djeshmen dhe të nesërmen
* * *	Shikova malet duke kërkuar sekretin tim nuk mundnin sytë e mi në asgjë. Pastaj i humbur jam ngërthyer në Bukurinë.
Çikago 2003 – Lindi Lucrezia	Cortina 2024
* * *	* * *
...sërsh agshol dhe sërish të ndalurit e errësirës në pritje të një shikimi që nuk e njoh ende - të vajzës sime - vajza ime -	Përpara teje dhe të gjithave dhe të së ardhmes që çan çdo çast shtatzënë ajmë të zive që vallëzojnë rreth mureve me kate dhe shpresa shumë,
Dritare kundruall mbi lotët e përfunduar dhe duar të dobëta të përgjakura të mbledhura në lutje të heshtura që varen vetëm tek ëndrrat e vogla të humbura në tmin e një qielli pa ajër me gropën e fundit të lutjeve përdëlljese dhe vallet e mëngjesit të përhumbura pëshpëritëse në sytë pa ngjyrë, përqafuar me njëra-tjetrën puthjet e kukullave me besim te varka e fundit që me amenin e muzgut do të qetësojë stuhinë.	më përpara se ty dhe të gjithave për të më shpënë përtej.
Lufta në Ukrainë - Çikago 2022	I përktheu nga origjinali Visar Zhiti

NOBELISTI ANDRÉ GIDE, redaktori që refuzoi Marcel Proust-in dhe u pendua përgjithmonë

Imagjinoni këtë skenë: një shkrimtar i ri paraqet një dorëshkrim gjigant që flet mbi kohën, kujtesën, emocionet dhe jetën e përditshme... Redaktori e shfleton, e konsideron të palexueshëm dhe e refuzon. Vite më vonë, ky libër shndërrohet në një nga kryeveprat e letërsisë botërore.

Kjo i ndodhi André Gide-it, një prej shkrimtarëve dhe redaktorëve më të mëdhenj të Francës, i cili refuzoi dorëshkrimin e “Në kërkim të kohës së humbur” të Marcel Proust-it.

Si ndodhi kjo?

Në vitin 1912, Marcel Proust i ofroi prestigjiozes Nouvelle Revue Française (NRF) dorëshkrimin e tij *Du côté de chez Swann* (Nga ana e Suanit). Këshilli editorial, i drejtuar nga Gide, e konsideroi të mërzitshëm, të gjatë dhe pretencioz.

Proust, i lodhur nga refuzimet, vendosi ta publikojë librin vetë në vitin 1913, duke financuar botimin nga xhepi i tij me shtëpinë botuese Grasset.

Ironia e fatit

Libri filloi të fitojë lexues të vëmendshëm dhe kritikë që dalluan gjeniun e tij. Gide, pasi e lexoi me kujdes veprën disa vite më vonë, pranoi publikisht se refuzimi i Proust-it kishte qenë “gabimi më i madh i karrierës së tij si redaktor.”

Duke e kuptuar gabimin e bërë, NRF i kërkoi Proust-it që të botonte vëllimet e mëpasshme, duke mundësuar më në fund publikimin e plotë të veprës Në kërkim të kohës së humbur në markën e saj.

Një mësim letrar

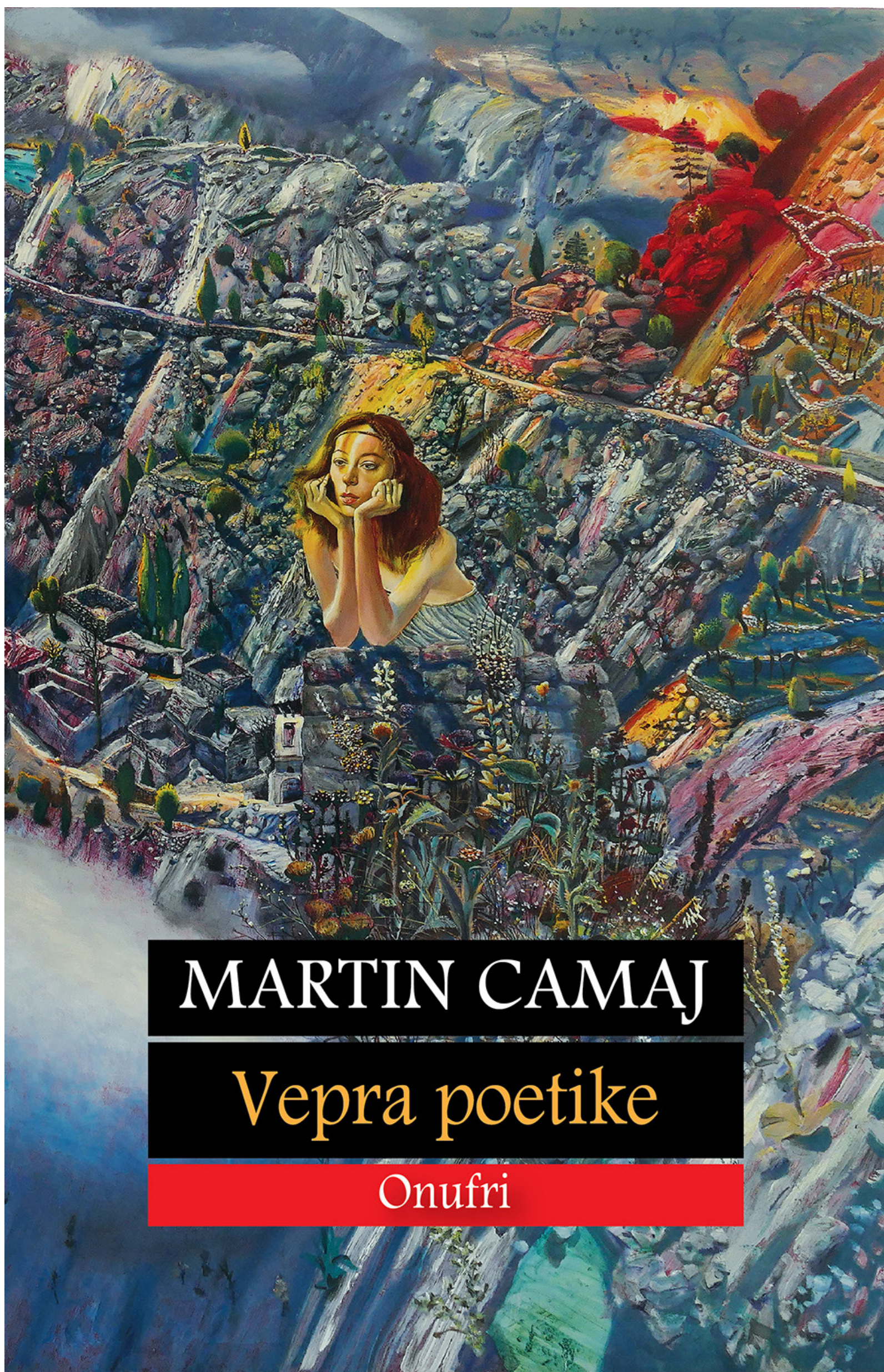
Të refuzosh nuk do të thotë gjithmonë se vepra nuk ka vlerë, dhe krijimet e mëdha ndonjëherë kanë nevojë për kohë dhe lexues të guximshëm. Proust jo vetëm që këmbënguli, por ndryshoi përgjithmonë mënyrën se si e kuptojmë kujtesën, kohën dhe përvojën njerëzore në letërsi.

Sot, Në kërkim të kohës së humbur konsiderohet një prej kulmeve të letërsisë botërore, dhe episodi me André Gide-in na kujton:

Edhe ekspertët mund të gabojnë, dhe një “jo” nuk përcakton domosdoshmërisht fatin e veprës suaj.

10.07.1871

18.11.1922

MARTIN CAMAJ

Vepra poetike

Onufri